

**KOPSTUKKEN UIT
DE TWINTIGSTE EEUW**

DOMELA NIEUWENHUIS

Albert de Jong / DOMELA NIEUWENHUIS

Albert de Jong

**DOMELA
NIEUWENHUIS**

Rekening houdend met de aard en de omvang van dit werkje, heb ik er van afgezien, in voetnoten de bronnen te vermelden waaruit ik heb geput. In het F. Domela Nieuwenhuismuseum (ondergebracht in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam) bevindt zich een exemplaar van dit boekje, waarin alle bronnen zijn aangegeven.

Aanhalingen waarbij niet anders vermeld, zijn uit de gedenkschriften van Domela Nieuwenhuis: 'Van Christen tot Anarchist'.

A. de Jong

Inleiding

Ferdinand Domela Nieuwenhuis is de grondlegger en de baanbreker van het socialisme in Nederland geweest. Hij was niet de eerste socialist in ons land. Arbeiders als de houtzagersknecht Klaas Ris (1821-1902), de kleermaker H. Gerhard (1829-1886), de smid W. Ansingh (1837-1899), waren hem voorgegaan. Maar Domela Nieuwenhuis werd de grote, wetenschappelijk onderlegde stuwkracht. Met zijn profetisch woord wist hij in duizenden ontferden en verdrukten het geloof aan een komende betere en blijdere wereld te doen ontbranden. Hij werd hun apostel. In Friesland werd hij 'ús Forlosser' genoemd.

Aanvankelijk was Nieuwenhuis predikant. In 1869 - hij was toen 22 jaar - werd hij in Harlingen beroepen, in 1871 in Beverwijk, in 1875 in 's-Gravenhage. Van huis uit evangelisch, werd hij achtereenvolgens modern, pantheïst, vrijdenker, atheïst. In september 1879 brak hij met de kerk.

In maart 1879 verscheen het eerste nummer van zijn blad *Recht voor Allen*, dat spoedig een uitgesproken socialistisch karakter kreeg. Hij werd lid van de in 1881 opgerichte Sociaal-Democratische Bond, waarin hij tot het einde van 1897 een leidende en dominerende invloed heeft gehad. *Recht voor Allen* stond hij met ingang van maart 1884 aan deze Bond af, maar hij bleef redacteur tot april 1898.

In 1887 bracht hij acht maanden in de strafgevangenis te Utrecht door, veroordeeld wegens majesteitsschennis in een niet door hem geschreven artikel in *Recht voor Allen*. Het volgende jaar werd hij door het Friese district Schoterland naar de Tweede Kamer afgevaardigd, waarin hij van mei 1888 tot september 1891 zitting heeft gehad.

Aan het einde van 1897 trok hij zich terug uit de Sociaal-Democratische Bond, die toen Socialistenbond heette: hij was anarchist geworden. Op 2 april 1898 verscheen, als zijn

persoonlijke uitgave, het blad *De Vrije Socialist*, dat hij tot zijn dood, in november 1918, heeft geredigeerd.

Als anarchist heeft hij zich gewijd aan de propaganda voor het vrijheidslievend socialisme en het antimilitarisme, alsmede aan de bestrijding van de godsdienst en van de parlementaire sociaal-democratie.

In zijn particuliere leven werd Nieuwenhuis door zware slagen getroffen. Zijn eerste vrouw, Johanna Lulofs, met wie hij in 1870 was getrouwd, stierf in 1872 bij de geboorte van hun tweede kind. Nieuwenhuis was toen 25 jaar. In 1874 huwde hij Johanna Adriana Verhagen, die drie jaar later, eveneens bij de geboorte van het tweede kind, is overleden. In 1880 trad hij in het huwelijk met Johanna Frederika Schingen Hagen. In het begin van 1884 overleed ook deze vrouw, een week na de geboorte van een zoontje. In 1891 trouwde hij voor de vierde maal, en wel met Johanna Egberta Godthelp, die hem 14 jaar heeft overleefd.

Vijf van zijn acht kinderen zijn Nieuwenhuis door de dood ontvallen. In 1884 verloor hij een zoontje van twee maanden; in 1895 een zoontje van een half jaar; in 1899 een dochtertje van zes jaar; in 1902 een dochter van vijftwintig en in 1911 een zoon, de oudste, van veertig jaar.

Troost heeft Nieuwenhuis gezocht in volhardend en onverpoosd werken voor zijn beginselen.

Afkomst

Ferdinand Domela Nieuwenhuis werd op 31 december 1846 te Amsterdam geboren. Zijn vader was de als kanselredenaar beroemde predikant Ferdinand Jacobus Domela Nieuwenhuis, hoogleraar aan het Evangelisch-Luthers Seminarium. Zijn moeder, Henrietta Frances Berry, was een Engelse. De familie Domela Nieuwenhuis was van Deense afkomst. Na een schipbreuk had Ferdinands overgrootvader, de Deense scheepskapitein Jacobus Severin Nyegaard, zich in Alkmaar gevestigd. Omdat zijn naam in Nederland vaak tot

nijdigaard' werd verbasterd, veranderde hij de familienaam in Nieuwenhuis. 'Domela' werd er door Ferdinands vader aan toegevoegd, omdat deze naam met de dood van diens uit Brunswijk afkomstige moeder dreigde uit te sterven.

De familie Domela Nieuwenhuis behoorde tot de geestelijke aristocratie. Zij telde vele academici en vooral theologen. Verschillende voorouders in Denemarken waren 'bisp', dominee, geweest. Ferdinands grootvader was predikant en later hoogleraar in de wijsbegeerte te Leiden. Zijn oudste broer werd hoogleraar in het strafrecht te Groningen. Vier ooms waren meester in de rechten.

Er stak atheïstisch bloed in de familie. Ten koste van zijn carrière als advocaat weigende in 1865 een oom de eed af te leggen, omdat hij niet in God geloofde. Kort voor zijn proponentsexamen verklaarde de op één na oudste broer van Ferdinand, dat hij geen predikant kon worden, omdat hij het geloof had verloren.

In zijn autobiografie 'Van Christen tot Anarchist' schrijft Nieuwenhuis, dat er een sterke trek naar onafhankelijkheid in de familie zat. En als familie-eigenschappen noemt hij: geen kruiperig karakter, kritische zin, geest van tegenspraak en verzet, zelfstandig oordeel, een zich-zelf zijn.

De predikant

Ferdinand scheen voorbestemd de opvolger van zijn vader te worden, tegen wie hij hoog opzag en die aanvankelijk zeer grote invloed op zijn denkbeelden en inzichten heeft gehad. Zijn hoogste begeerte was 'als vader te worden'. Dus werd hij, 17 jaar oud, theologisch student. In Harlingen als predikant beroepen, begon hij, in 1870, zijn werk vol illusies. Hij beschouwde de kansel als een tribune, vanwaar hij kon medewerken aan de ontwikkeling en de verheffing van het volk. Gelukkig in zijn huwelijk, voelde hij zich in de kleine pastorie 'innig voldaan', zoals hij vele jaren later nog zou schrijven: hij vond er een geluk als maar weinigen hebben

gesmaakt. Maar door het overlijden van zijn vrouw - zo getuigt hij in zijn gedenkschriften - werd de grond gelegd voor zijn breken met de godsdienst: na de slag die hem had getroffen, kon hij het geloof aan een liefderijk opperwezen onmogelijk behouden. En de toen gewekte twijfel aan het godsbestaan werd, zoals hij heeft verklaard, in hoge mate versterkt door de dood van zijn tweede vrouw.

Aanvankelijk had Nieuwenhuis het geloof van zijn vader ten volle aanvaard, maar reeds in zijn studententijd ontwaakte twijfel. Hij maakte kennis met de 'Brieven over den Bijbel' van de moderne predikant Busken Huet en met de geschriften van Allard Pierson, die op grond van gewetensbezwaren zijn ambt als predikant had neergelegd. Hij las 'Das Leben Jesu' van David Strauss en de boeken van Ludwig Feuerbach, voorloper van het atheïsme. Telkenmale brokkelde een stuk van zijn godsdienstige overtuiging af: de wonderen van het oude testament eerst, die van het nieuwe testament daarna en tenslotte de opstanding van Jezus. Van orthodox werd hij modern; na de dood van zijn tweede vrouw werd hij pantheïst.

Gemákkelijk veranderen van opinie deed Nieuwenhuis niet. 'Ik heb geen vlindernatuur', zo getuigt hij van zich zelf. Meer dan eens heeft hij een 'bange periode' van twijfel doorleefd, 'een periode van zware en moeilijke strijd, een strijd die alleen die mens kan begrijpen, die hem zelf ook heeft moeten doormaken. Als men de dingen ernstig neemt - en dat deed ik van jongsaan - dan valt het zo gemakkelijk niet om te breken met de overleveringen, waarin men is opgegroeid. Stuk voor stuk moeten zij afbrokkelen, maar bij elk stuk dat valt, dat vallen moet voor de slagen der rede, doet men een wonde op, die pijn doet, al heelt zij straks. En dat te meer als men weet dat men er een ander, die men liefheeft, in deze mijn vader, verdriet door veroorzaakt!' 'Dat tijdvak van twijfel nu heb ik doorgemaakt in al zijn omvang en het was een tijd van naamloos lijden, waarin soms het leven te zwaar, te veel werd.'

Grote invloed op Nieuwenhuis heeft een Drentse 'eenvoudige

landman', de atheïst H.C.J. Krythe gehad. Van hem heeft Nieuwenhuis, zoals hij schrijft, meer geleerd dan van menige professor. Ten slotte hebben de 'Ideeën' van Multatuli hem er toe gebracht, de godsdienst vaarwel te zeggen en te breken met de kerk. In 1879 zond hij op 7 juli zijn bedankbrief aan de kerkeraad. Op maandag 1 september hield hij in een door velen bijgewoonde bijeenkomst zijn afscheidsrede.

De socialist

Behalve tot vrijdenker heeft Nieuwenhuis zich in zijn predikantentijd tot socialist ontwikkeld. Evenals elke verandering in zijn gedachtenleven heeft ook zijn overgang naar het socialisme zich zeer geleidelijk voltrokken. Een socialistische inslag had hem als predikant al gekenmerkt.

Reeds in zijn eerste standplaats, Harlingen, was hij bij een werkstaking door de arbeiders tot hun arbiter gekozen. 'Nog herinner ik mij dat eerste binnenkomen ergens in een schaars met petroleum verlichte schuur, bij welk schijnsel die verweerde arbeidersgezichten op mij een diepe indruk maakten...' In Harlingen reeds toonde hij, volgens zijn collega H. Oort, 'grote ingenomenheid met het optreden der Commune in Parijs'.

Een vrouw die hij als predikant bezocht, noemde hem een 'rare dominee', die niet had gevraagd of ze wel regelmatig de kerkdiensten bijwoonde en of de kinderen trouw de catechisatie bezochten, maar had geïnformeerd naar het loon van de man en naar de prijzen van de levensmiddelen, om daarna te praten over de moeilijkheid met zo'n schamel loon rond te komen.

In 1875, vier jaar voor hij socialist wordt, schrijft hij in een artikel 'Halven en Heelen': 'Het volk lijdt honger naar het lichaam en ook naar de geest. Zietdaar de hoofdzaak. Is het een orthodox leerstuk om dat zo te laten? Is het soms een modern leerstuk? Of een evangelisch? Zo ja, in naam der mensheid, ik schenk u alle orthodoxie, alle evangelisme, alle moderniteit, ik ga niet met u mede!'

Zijn op 25 november 1877 gehouden en in druk verschenen preek 'Nog godsdienst? Reeds godsdienst' was een volkomen socialistische preek. Daarin toch kwam onze predikant op voor 'goed drinkwater, goede woningen, goed voedsel en goed onderwijs voor allen'. Voorts wil hij de maatschappij vestigen 'op de grondslagen van recht en rede, waarheid en trouw'. Hij wijst op de 'weelde en rijkdom' naast 'armoede en ellende', op degenen die aan niets gebrek hebben en de velen die 'zelfs haar eer prijsgeven op het altaar van gebrek en nood'. Van deze preek werd een tweede druk nodig, doordat Multatuli - die Nieuwenhuis toen nog niet kende - ze op al zijn lezingen had aanbevolen.

In het begin van 1877 schreef Nieuwenhuis een aantal artikelen in De Werkmansbode, het orgaan van het Algemeen Nederlands Werkliedenverbond, onder redactie van de liberaal B.H. Heldt. In het nummer van 6 juli 1878 verscheen in dit allerminst socialistische blad de eerste van een reeks ongetekende, door Nieuwenhuis geschreven 'Sociale Brieven'. Deze artikelen ademden zozeer een socialistische geest, dat prof. B.H. Pekelharing hem verweet, dat hij 'onder het schild der naamloosheid tot dusverre gestreden had voor de sociale democratie'.

Op 1 maart 1879 - een half jaar voor hij de kerk verliet - verscheen het eerste nummer van zijn blad Recht voor Allen. Zijn medewerking aan De Werkmansbode zette hij nog enige tijd voort. Intussen had hij het socialisme volledig en openlijk als zijn beginsel aanvaard. Hij besloot zijn leven te wijden aan de propaganda voor zijn nieuwe overtuiging.

Toestand en mentaliteit der arbeiders

Als propagandist voor het socialisme richtte Nieuwenhuis zich rechtstreeks tot de arbeiders. Hoe leefden zij? Hoe waren hun opvattingen?

Het overgrote deel van ons volk leefde in bittere ellende. De lonen waren onvoorstelbaar laag. Het hoofdvoedsel van de 'werkman' bestond uit roggebrood met zout of wat reuzel

en uit aardappelen met azijn en mosterd. Tarwebrood was te duur doordat de accijns op tarwe hoger was dan die op rogge. Het armzalige menu werd aangevuld met drank. 'Aardappels en jenever vormen het gewone Europese hongerdieet', schreef de hoogleraar D. Huizinga in 1876.

De huisvesting der 'loonslaven' stond niet zelden achter bij die van het vee. Op het platteland, bij voorbeeld in Friesland, huisden velen in halfondergrondse hutten, in de grote steden, met name in Amsterdam, in vochtige kelders, waarin men niet rechtop kon staan en het zonlicht nimmer doordrong.

Werkdagen van 11, 12 uur waren regel, van 14 en 16 uur geen uitzondering. Veelal werd ook nachtarbeid verricht of op zondag gewerkt, zonder dat er een vrije dag in de week tegenover stond. Niet alleen de mannen, ook vele vrouwen en zelfs kleine kinderen werkten in van alle hygiëne en veiligheidsmaatregelen verstoken fabrieken, twaalf uur en langer, soms ook gedurende de nacht. In twee steenfabrieken in Hendrik-Ido-Ambacht werden in 1865 zelfs kinderen van vier jaar geëxploiteerd. In de sigarenindustrie in Kampen werkten in 1871 op 620 volwassenen 408 kinderen; in de Overijsselse mattenindustrie op 191 volwassenen 111 kinderen.

De Gelderse novellist J.J. Cremer schreef in 1863 in zijn werkje 'Fabriekskinderen': 'aan uwe en mijne kleederen, waaraan de handjes dier kinderen werkten, kleven droppelen bloeds, ja de droppelen bloeds der arme in Nederland vermoorde fabriekskinderen'.

In 1869 kwam een staatscommissie tot de conclusie dat een verbod van kinderarbeid niet moest worden uitgevaardigd: men zou daardoor het kind de straat opjagen, de ouders van hun inkomsten beroven of hen verleiden de kinderen in de huisindustrie te laten werken. In 1874 werd de kinderarbeid door de wet-Van Houten beperkt, maar door de onvoldoende controle werd deze wet veelvuldig overtreden. Van ziekingeld en werklozensteun was geen sprake, laat staan van kinderbijslag, ouderdoms- en weduwenpensioen of

vakantie. Bij de geringste tegenspoed verviel de arbeider met zijn gezin tot pauperisme, waaraan de 'bedeling' maar zeer schamel tegemoetkwam.

Een fabrieksarbeider werd zelden ouder dan vijftig jaar, in sommige beroepen lag de gemiddelde leeftijd ver beneden de veertig. De Nederlandse werkman dier dagen was onbekwaam en voor zware arbeid te zwak. In sommige fabrieksplaatsen werd de helft der dienstplichtigen wegens lichamelijke minderwaardigheid afgekeurd.

De bezittende klasse beschouwde de toenmalige sociale toestanden als volkomen normaal: zij waren door God gewild. Ook de bestaande standenscheiding was in de ogen der kerk in overeenstemming met Gods wil: gelijkheid zou in een later leven heersen. Loonsverhoging zou het drankmisbruik maar bevorderen en verkorting van de werktijd het kroegbezoek. Als de armen het te goed kregen, zouden zij zich boven hun stand verheffen en zouden de rijken geen gelegenheid meer hebben de christelijke deugd der barmhartigheid te beoefenen.

De burgerij dier dagen was hooghartig en zelfvoldaan, de arbeider onderworpen en slaafs. De opvattingen der rijken werden door bijna het gehele rampzalige lompenproletariaat gedeeld. De werkman was bang en nederig, zonder enige fierheid, zonder enig gevoel van eigenwaarde. Hoog zag hij op tegen zijn werkgever, die hem te eten gaf. De patroon die tegen absurd lage lonen kinderen liet werken, werd niet als uitbouter, maar als weldoener der armen gezien. Arbeiders konden twisten over de vraag wiens baas het rijkst was. Zij waren volslagen onmondig en beschouwden zich ook als zodanig.

Hun organisaties streefden naar samenwerking met de patroons. Op een congres van het Alg. Ned. Werkliedenverbond verklaarde de leider, de voormalige meubelmaker B.H. Heldt: 'Wij kennen gelukkig nog geen werkliedenvereniging, die optrad om tegen de patroons te velde te trekken.' Niet op verhoging van loon, maar op bezuiniging bij de inkopen moest z.i. het streven zijn gericht. Als doel

van een op te richten metselaarsvereniging te Amsterdam werd bevordering van samenwerking tussen patroons en werklieden genoemd, 'opdat wantrouwen en nijd tussen de verschillende rangen en standen verdwijne en ware broederliefde worde gekweekt'.

Het oude socialisme

Het oude socialisme nu was een reactie, niet alleen op de ellendige toestand waarin het overgrote deel van ons volk verkeerde, maar vooral op het onrecht dat daaraan ten grondslag lag en op de mentaliteit, zowel van arbeiders als van patroons, die ermee gepaard ging. Het leerde een slaafs onderworpen proletariaat, dat het niets van de goeder-tierenheid der rijken had te verwachten, die niet zijn vaderlijke vrienden, maar zijn uitbuiters, zijn vijanden waren, en dat de onterfden door onverbiddelijke strijd tegen de bezittende klasse, door *klassenstrijd*, zelf hun rechten moesten veroveren. Fier stelde het toenmalige socialisme de Nederlandse loonslaven dier dagen de leuze van de Eerste Internationale voor ogen, dat de bevrijding der arbeidersklasse het werk van de arbeiders zèlf moet zijn. 'Niet dus het volk onmondig gelaten en met vaderlijke goedheid geregeerd voor het volk, neen, alles zij en worde door het volk gedaan', schreef Domela Nieuwenhuis in het eerste nummer van *Recht voor Allen*. Het oude socialisme riep de arbeider op, zich geen slaaf, maar als voortbrenger van alle rijkdom, *meester* te voelen. Het beschouwde de privaateigendom van grond en produktiemiddelen als de wezenlijke oorzaak der volksellende. Het stelde zich niet tevreden met verbeteringen onder handhaving van het privaatbezit, maar oordeelde ze lapmiddelen, omdat zij de oorzaak van het kwaad ongemoeid lieten. Het verachtte liefdadigheid. Het streed voor de sociale revolutie.

De voortrekker

Van dát socialisme werd Domela Nieuwenhuis de vrijwel onbetwiste leider. In 1881 hadden de socialisten zich in de Sociaal-Democratische Bond verenigd, die vaak 'de partij' werd genoemd. In deze Bond heeft Nieuwenhuis als spreker, als auteur van talrijke socialistische geschriften, als permanent redacteur van *Recht voor Allen* en vooral door zijn persoonlijkheid een overwegende invloed gehad.

In zijn afscheidsrede bij het verlaten van de kerk had hij verklaard: 'Elk uur heeft zijn doel, wel onzer, als wij niet behoeven te klagen over uren die door eigen schuld verloren zijn gegaan.' En zo gaf Nieuwenhuis - puritein die hij was - bij zijn intrede in de socialistische beweging al zijn persoonlijke ambities en liefhebberijen (paardrijden, whist) volledig op: er mocht geen enkel uur voor de socialistische strijd verloren gaan.

Door het lezen van de werken van socialisten en economen had hij reeds in zijn predikantentijd het maatschappelijk vraagstuk grondig bestudeerd, zodat hij geharnast het socialistisch strijdperk binnentrad. Hij had een militante natuur en een zeldzaam grote werkkraft. Zijn karakter kenmerkte zich door onverschrokkenheid, zelfbeheersing, onbuigzaamheid. Teleurstelling noch tegenslag konden hem ontmoedigen; met koppige volharding ging hij ondanks alles voorwaarts.

Nieuwenhuis was een begaafd spreker. Ofschoon voortgekomen uit een wetenschappelijk milieu, wist hij zo te spreken en te schrijven, dat de arbeiders hem begrepen. Hij sprak rustig en had een sympathieke, steeds goed verstaanbare stem met een prettig timbre. Hij poogde zijn hoorders niet mee te slepen in een heftig betoog, maar wist hen tot denken te brengen, wakker te schudden en een heilig geloof in de komst van het socialisme in hen te wekken. Hetgeen J.L. Bleeker in 1869 ter nagedachtenis van de vader heeft geschreven, gold zeker niet minder voor de zoon: 'Reeds voordat hij nog een woord had gesproken, imponeerde hij reeds door zijn ernstig en waardig voorkomen.' Nieuwenhuis

had een rijzige gestalte, een markante, indrukwekkende kop. Hij leefde sober, was vegetariër, geheelonthouder, niet-roker. Zijn vermogen waarborgde hem onafhankelijkheid. Zijn enige weelde was de studeerkamer met zijn bibliotheek.

Uit beginsel reisde hij steeds op de houten banken van de toenmalige derde klasse der spoorwegen. Vanaf het naastbij zijnde station van trein of stoomtram bereikte hij meermalen door weer en wind op een hondekar de plaats waar hij moest spreken. Hij overnachtte bij de arbeiders in hun krotten, desnoods met hen in hetzelfde bed. Hij was voor hen de man die met zijn klasse had gebroken, die met de kerk had gebroken, die niet kwam om wat te halen, maar om hen de blijde boodschap te brengen van een betere wereld, van vrede en broederschap, van welvaart en vrijheid voor *allen*. Zij geloofden in hem. Hij was hun een heilige.

Zoals reeds opgemerkt, veranderde Nieuwenhuis niet gemakkelijk van overtuiging. Maar was hij eenmaal tot een nieuw inzicht gekomen, dan kon niets hem weerhouden, er met al zijn energie en zijn ongeëvenaarde werkkraft voor te strijden. Hij redigeerde zijn blad *Recht voor Allen*, dat in de jaren 1888-1891 - tijdens zijn Kamerlidmaatschap - dagelijks verscheen. Hij publiceerde in tien jaar tijds een veertigtal, soms zeer grote, brochures, werkte aan tal van binnen- en buitenlandse tijdschriften mee en ondernam regelmatig propagandatochten door de noordelijke provincies.

Aanvankelijk werden zijn vergaderingen daar slecht bezocht. Op zijn tournee door de provincie Groningen in de winter 1880/'81 kwamen in de stad Groningen 23, in de kleinere plaatsen niet meer dan twee of drie toehoorders op. Het volgende jaar slaagden de vergaderingen beter, het derde jaar waren de zalen vaak te klein en nog later trok men van uren uit de omtrek op om Nieuwenhuis te horen.

Toen hij in 1889 te Sint-Annaparochie in het kerkgebouw over de Franse Revolutie sprak, waren er 1200 à 1500 bezoekers. De vele landwegen waren bezaaid met voet-

gangers, met rijtuigen, met wagens waarop planken om op te zitten; door de vaanten kwamen de bezoekers in schuiten. Tijdens de grote beroering in de Friese veenstreken, waar duizenden in staking waren gegaan, was Nieuwenhuis op post. Hij sprak in Beets voor 1500 stakers, in de open lucht, staande op een stoel of een ton, met tegenover zich een honderdtal infanteristen met geladen geweren, op vier punten rond de verzamelde menigte twee marechaussees te paard met geladen karabijnen en achter zich tien of twaalf met karabijnen gewapende veldwachters.

Op zijn voorbeeld waren arbeiders die hem volgden, tot zware offers bereid. Nieuwenhuis had tot lijfspreuk gekozen: *Terar dum prosim*: ik moge te gronde gaan, mits ik nuttig ben. Toen een met ontslag bedreigde arbeider door een collega met zachte drang werd aangeraden om toe te geven, luidde het antwoord: 'Wat? Onderwerpen? Zou jij het doen? Ik kan het niet. Wat beduidt het of ik onderga? Als de zaak maar gediend wordt.'

De oude socialistische beweging

De strijd der eerste socialisten ging met ontzaglijke moeilijkheden gepaard. Talrijke socialistische arbeiders werden brodeloos gemaakt. Socialistische ambtenaren werden ontslagen of met ontslag bedreigd, wanneer zij weigerden zich uit de beweging terug te trekken.

De onderdanige werklieden voelden zich over het algemeen door de socialisten in hun heiligste gevoelens gekwetst: in hun godsgeloof, in hun oranje- en vaderlandsliefde. Het is voorgekomen dat arbeiders weigerden met 'socialen' te werken. Zij werden herhaaldelijk van de kansel af tegen de socialisten opgezet en soms onder het schenken van jenever tegen hen opgezweept. Socialistische colporteurs werden vaak met een hagelbui van stenen ontvangen en mishandeld. Propagandatochten werden met stokken uit elkander gejaagd. Het ingooien van ruiten bij socialisten - en bij hun

buren om die tegen hen op te zetten - was schering en inslag. Herhaaldelijk werd bij socialistische zaalhouders de boel kort en klein geslagen. In 1898 nog, bij de inhuldiging van koningin Wilhelmina, heeft Domela Nieuwenhuis, met de revolver in de vuist, zich met zijn vrouw tegen een menigte oranjeklanten moeten verdedigen, die eiste dat hij de vlag zou uitsteken en probeerde het huis in Baarn, waarin hij een vakantie doorbracht, in brand te steken.

De burgerij en de overheid waren over het optreden der socialististen onthutst. Het werkvolk, dat gisteren nog onderdanig de pet voor hen had afgenomen, kwam in opstand. Zij waren niet geneigd, te dom en te onverstandig om de oorzaken der opstandigheid op te sporen en de toestanden te verbeteren. De toenmalige regering besloot het alleen met geweld te proberen.

De politie beschermde gewoonlijk niet de socialististen, maar de ordeverstoorders. Haar haat tegen de socialististen werd, al dan niet opzettelijk, bevordert door de vele onbetaalde overuren die men haar in verband met de socialistenvergaderingen liet maken. Bij vergaderingen in socialistische gebouwen - het Volkspark in Amsterdam, Walhalla in Den Haag - was steeds een grote vijandig gezinde politiemacht op de been en werden militairen met geladen geweren opgesteld om 'de orde te bewaren'. Vreedzame betogingen werden door de politie uiteengeslagen. Onder leiding van de Amsterdamse politiecommissaris Strok drongen een groot aantal agenten, onder het intrappen van deuren en het verbrijzelen van vensters, onverhoeds een volkomen rustige socialistische vergadering binnen, mishandelden de bezoekers en dreven hen naar buiten.

Recht voor Allen maakte regelmatig melding van botsingen met politie en oranjeklanten, van processen en vonnissen, tot acht jaar gevangenisstraf toe. Een Amsterdamse boekhandelaar werd meer dan honderd keer wegens colportage met socialistische geschriften veroordeeld. Tijdens een congres van de Sociaal-Democratische Bond zaten 55 socialisten in de gevangenis.

Ten slotte werd het zelfs de minister van justitie te dol. In een circulaire aan de rechterlijke macht merkte hij op, dat vervolgingen werden ingesteld, 'ook indien noch de openbare orde, noch het algemeen belang (...) die noodzakelijk maakten'.

In de gevangenis

In 1886 volgde een aanklacht tegen Domela Nieuwenhuis wegens majesteitsschennis. Het Zaanlandsche Advertentieblad schreef: 'tien Geels en twintig Belderoks kan men gevangen nemen en met enige jaren cel hun ongerechtigheden laten boeten; zolang Domela Nieuwenhuis en andere stokebranden op vrije voeten blijven, betekent dat alles niets.'¹⁾

Maar nu had men de gehate 'stokebrand' dan te pakken! In Recht voor Allen van 24 april 1886 was een niet ondertekend hoofdartikel over het aanstaand bezoek van Willem III aan Amsterdam opgenomen. Het was ingezonden onder de gefingeerde naam W. Jansen en de schrijver was niet te vinden. Daar anders de drukker W. Liebers zou zijn vervolgd, nam Nieuwenhuis de verantwoordelijkheid voor het artikel op zich. Hij werd aangeklaagd wegens 'boosaardiglijk en openbaar smaden van den persoon des Konings'. Het ging om de volgende zinnen in het artikel:

'De grote bladen zullen weder lange verhalen doen en liegen van de liefde van het huis van Oranje voor 't Nederlandse volk en van de geestdrift van genoemd volk voor zijn vorst.'

'Maar waarom zoude men ook zoveel sympathie voor deze laatste Oranjevorst gevoelen? Door zijne handelingen?'

'Maar wat ook de grote bladen zoeken en snuffelen, berichten van enig belang omtrent Z.M. vindt men niet. Wel wordt ons medegedeeld dat Z.M. jonge vogeltjes heeft gekocht enz., maar nimmer lezen wij: de

---

¹⁾ Geel had een schot op de Amsterdamse politiecommissaris Stork gelost zonder iemand te treffen en was tot acht jaar veroordeeld; Belderok zat wegens het aanplakken van 'oproerige biljetten' een jaar in de gevangenis.

koning gelast dat eindelijk de herziening van de grondwet flink zal worden aangepakt of Z.M. wenst aan het treurig verschil tussen herders en leraren der Herv. Kerk te Amsterdam een einde gemaakt te zien; neen, niets van dat alles, slechts zinneloze en zouteloze berichten omtrent handelingen van Z.M., die noch eerbied, noch toewijding, noch enige geestdrift kunnen uitlokken voor iemand die zo weinig werk van zijn baantje maakt.'

Op 10 juni 1886 werd de zaak tegen Nieuwenhuis voor de Haagse rechtbank behandeld. Een onafzienbare menigte had zich voor het gerechtsgebouw verzameld. Politie en marechaussee waren in groten getale aanwezig. Nieuwenhuis had een meesterlijke verdedigingsrede opgesteld, maar toen hij herhaaldelijk door de president van de rechtbank werd onderbroken, zag hij van verdere verdediging af. De officier van justitie eiste: twee jaar gevangenisstraf!

Te Amsterdam en te Rotterdam werden protestvergaderingen gehouden. In de hoofdstad werd Nieuwenhuis door een grote menigte van het Centraal Station afgehaald. In het Volkspark waren zeven tot achtduizend mensen bijeen. In Rotterdam strooiden vrouwen bij zijn binnenkomst in het vergadergebouw rozen op zijn pad.

In eerste instantie werd Nieuwenhuis tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld. Talrijk was het aantal dergenen dat in zijn plaats wilde gaan zitten. 'Twaalf vrije Friezen' stelden zich elk een maand beschikbaar.

Toen de zaak in hoger beroep werd behandeld, had de verdediger, mr. J. de Witt Hamer, als getuige de Amsterdammer Adrianus Boelens gedagvaard. Deze verklaarde dat *hij* en niet Domela Nieuwenhuis de schrijver van het gewraakte artikel was. Hij had verwacht dat het met een boete zou aflopen, maar nu een zo zware straf tegen Nieuwenhuis was geëist, had hij zich als getuige aangemeld. Hij werd niet geloofd, het vonnis werd bekrachtigd, evenals later voor de Hoge Raad, waar mr. S. van Houten als verdediger was opgetreden.

De socialisten voelden het strenge vonnis als een laaghartige wraak van de klassevijand op hun vooral nu vol liefde

aanbeden leider. Deze was veroordeeld op grond van een artikel in het oude wetboek van strafrecht, terwijl het nieuwe, dat ten aanzien van majesteitsschennis veel mildere bepalingen bevatte, reeds was aangenomen en drie maanden later in werking zou treden. Te zelfder tijd was dr. L'Ange Huet tot drie maanden veroordeeld voor een in Batavia (Djakarta) verschenen artikel, waarin de koning 'een in de pijp gebrande nachtkaars' was genoemd, en de koningin 'een Keulse pottemeid die uit eerzucht zich heeft geworpen aan een afgeleefd man'. Nog geen jaar later kreeg een herbergier, die Willem III o.a. voor 'een grote smeerlap' had uitgemaakt, f 25,— boete of 14 dagen hechtenis.

Toen het vonnis in hoogste instantie was bevestigd, schreef Croll, Nieuwenhuis' mederedacteur, in *Recht voor Allen*, dat Nieuwenhuis eindelijk als prooi was voorgeworpen aan het hof- en beursroofgedierte, 'dat als hongerige raven op hem aasde, omdat hij hun bemoeilijkt in hun plunderen en vermoorden des volks'. En hij eindigde: 'Zij zullen hem nu een vol jaar van zijn ons zo dierbaar leven ontnemen, en misschien... ja misschien... de woorden kunnen ons niet over de lippen, maar zij zijn tot alles, tot *alles* in staat.'

Op 10 januari 1887 nam Domela Nieuwenhuis afscheid van de Haagse, op 11 januari van de Amsterdamse arbeiders. In zijn als brochure uitgegeven 'Afscheidsgroet aan de arbeiders' vergelijkt Nieuwenhuis, evenals hij dat in de beide afscheidsvergaderingen had gedaan, zijn veroordeling met de lijdensweg van Jezus en haalt hij diens woorden uit de bijbel aan: 'Weent niet over mij, maar weent over uzelf en over uw kinderen.'

In *Recht voor Allen* van 26 juni 1886 was Nieuwenhuis opgekomen tegen de verheerlijking van zijn persoon, omdat zijn vervolging een *beginselzaak* was. In *Recht voor Allen* van 22 januari 1887 waarschuwt hij: 'Men zal van boven een meer vriendschappelijke toon aanslaan tegenover de arbeiders. Men zal zich voordoen als werkmansvrienden. Er zal een en ander op touw worden gezet, uitvoering worden

gegeven aan denkbeelden van ons afkomstig, en zo zal men de arbeiders in de val zien te lokken.'

Aan de aandrang, o.a. van de zijde van Nellie en H. van Kol, om zich door vertrek naar het buitenland aan de straf te onttrekken, gaf Nieuwenhuis geen gevolg. Nadat hij op 18 januari 1887 te middernacht aanzegging had gekregen, dat hij zich de volgende ochtend om tien uur in arrest had te begeven, wachtte hij in het vergaderlokaal Walhalla, waar enkele honderden geestverwanten hem gezelschap hielden, de komst der politie af. Deze bracht hem van daar naar het huis van bewaring en de volgende ochtend - beide malen per rijtuig - naar het station, vanwaar hij per trein naar Utrecht vertrok. Aan het Haagse station waren nog mannen en vrouwen bijeen die de gehele nacht om het huis van bewaring hadden gezworven om te weten waar hij heen werd gebracht. In Utrecht stond een 'dievenwagen' gereed, die hem naar de cellulaire gevangenis bracht. Baard en hoofdhaar werden hem kaal afgeknipt, de trouwring en het portret van zijn overleden eerste vrouw werden hem ontnomen, hij werd in een 'boevenpak' en in klompen gestoken. Tegenstanders zongen: 'Nieuwenhuis moet zakkies plakken, hi, ha, ho!' In werkelijkheid waren het stijfseldoosjes voor de firma Duyvis. Later kon hij dictaten overschrijven en een deel van de 'Géographie Universelle' van de Franse anarchist en aardrijkskundige Elisée Reclus vertalen. Iedere dag besteedde hij enkele uren aan het leren van de Deense taal. Het leven in de cel viel Nieuwenhuis zwaar. Hij werd gedurende enige tijd ziek. Maar hij had besloten over niets te klagen 'om de heren de voldoening te ontnemen, alsof ik leed onder die behandeling en ik nam niets uit de kantine'. Recht voor Allen sprak van 'de verraderlijke marteldood op onze partijgenoot Domela Nieuwenhuis'. Langzamerhand gingen er ook buiten de socialistische kringen stemmen op ten gunste van Nieuwenhuis. Op 20 februari 1887 nam de antirevolutionair L.W.C. Keuchenius het in de Tweede Kamer voor hem op. Hij noemde Nieuwenhuis een man van 'hoog zedelijkheidsbeginsel, te goeder trouw

overtuigd van de dwaling die hij verkondigt'. De Kamer werd onrustig, men riep 'buiten de orde' en de voorzitter onderbrak hem. Van verschillende kanten, o.a. door de vereniging voor Algemeen kies- en stemrecht en door het Alg. Ned. Werkliedenverbond, wenden verzoeken om gratie ingediend. Toen hij ziek was, werd zijn invrijheidstelling gevraagd, die ook anderen om dezelfde reden was ten deel gevallen.

Op 1 augustus 1887 belegde de Unie tot opwekking van staatkundig leven in Maison Stroucken te Amsterdam een door duizend personen bijgewoonde meeting met Allard Pierson als spreker. Honderten konden niet worden toegelaten. Pierson wierp de vraag op: 'Is het billijk dat iemand straf lijdt krachtens een wet, veroordeeld eer de vervolging begon, en afgeschaft, eer het eindvonnis in werking trad?' En hij concludeerde: 'Niemand mag voortgaan straf te lijden naar een afgeschafte wet.'

Plotseling werd Nieuwenhuis uit de gevangenis ontslagen: op 31 augustus 1887, de zevende verjaardag van prinses Wilhelmina, en naar het heette op haar verzoek, verleende Willem III gratie.

In vrijheid

Alle gevoelens die voor Nieuwenhuis in zijn aanhangers leefden, de liefde en de verering van zijn persoon, de smart om hetgeen hij had doorstaan, stegen tot een ongekende exaltatie, toen zij hem terugzagen: vermagerd, bleek, kaalgeschoren. De vreugde over zijn vrijlating ging gepaard met felle haat tegen de heersende klasse op grond van hetgeen zij de geliefde leider had aangedaan.

Op vrijdagavond 2 september 1887 wend te Den Haag, in Walhalla, een welkomstvergadering gehouden. Reeds vroeg in de avond verdrong zich een ontzaglijke mensenmassa voor de poort van het gebouw. Toen Nieuwenhuis met zijn kaalgeschoren hoofd binnenkwam, scheen er aan het gejuich geen einde te komen. Aanwezige militairen presenteerden

de sabels. Huismoeders, vaak met tranen in de ogen, overhandigden hem een uit de woning meegebrachte pot bloemen. Talrijke verenigingen brachten hem een lauwerkrans. Te Amsterdam viel hem, op zondag 4 september, een nog grootser hulde te beurt. 'Nog nimmer werd een koning ontvangen als hij', schreef Recht voor Allen. Een mensenzee haalde hem af van het station. Het volk greep hem bij de handen, weende van vreugde. In optocht ging het door de stad naar het Volkspark. Geen venster was onbezet, tot op de daken zaten de mensen, herhaaldelijk werden hem bloemen toegeworpen. Op het terrein van het Volkspark waren tenminste tienduizend man aanwezig, terwijl daarbuiten de mensenmassa zich uitstrekte zo ver het oog reikte. Meisjes strooiden hem bloemen voor de voeten. Toen hij de in een bloementuin herschapen estrade betrad, daalde een dichte bloemenregen op hem neer. Het gejuich werd afgewisseld door het snikken der vrouwen, de vloeken van verontwaardiging der mannen. Een hunner gaf, toen hij Nieuwenhuis zag, zijn verbittering lucht in de woorden 'God... ver... domme, is dat Nieuwenhuis?'¹⁾ Te Rotterdam zou op 7 september 1887, in een besloten bijeenkomst, de huldiging plaatshebben. Maar nauwelijks was de bijeenkomst geopend of in een hevig bombardement met stenen werden alle ruiten van de zaal verbrijzeld. In een café in de buurt werd gratis jenever geschonken. Om de opgekomen partijgenoten, waaronder vele vrouwen en

---

¹⁾ Bij het beoordelen van deze uitbundige hulde dient rekening te worden gehouden met de grote onderlinge verbondenheid, solidariteit en broederschap, die de oude socialistische beweging kenmerkten. Zo ging ook de behandeling in de verschillende instanties van het proces tegen de notarisklerk B. van Ommeren, die werd beschuldigd van het aanplakken van een 'koninklijk besluit', waarin 'Willem de laatste' afstand deed van al wat 'uit het zweet en bloed der arbeiders afdruppelt op ons en onze verdorven hofhouding', telkenmale met massale demonstraties gepaard. Nadat Van Ommeren wegens majesteitsschennis in Groningen een jaar gevangenisstraf had uitgezeten, werd hij aan het Centraal Station te Amsterdam door drieduizend geestverwanten afgehaald en werd hem des avonds een schitterende ovatie gebracht.

kinderen, niet in gevaar te brengen, verliet Nieuwenhuis, vermomd met een pet, het gebouw. Door de in de gevangenis ondergane behandeling werd hij niet herkend. Zijn vertrek mocht niet baten. Voor het gebouw was een uit duizenden bestaande vijandige menigte samengestroomd. Onder het schreeuwen van 'Oranje boven' drongen dertig of veertig beschonken jonge mannen de zaal binnen en sloegen alles kort en klein.

De volgende avond liepen een drie- of vierhonderd man de woningen van socialisten af, sloegen de ruiten in, vernielden de inboedels en mishandelden de bewoners. De politie stond dit alles oogluikend toe. Niemand werd gearresteerd, geen enkel procesverbaal werd opgemaakt. Pas toen ook ruiten van grote zaken werden ingegooid - vermoedelijk uit verweer door als gajes vermomde socialisten - begon de pers tegen het niet optreden der politie te protesteren. De Nieuwe Rotterdamsche Courant vroeg: 'Zijn de socialisten ten onzent vogelvrij verklaard?' En de Amsterdammer schreef: 'In de naam van Oranje mag het gemeen doen wat het wil - dit schijnt de leer van het gezag te zijn. De beschaafden zien het met welgevallen...'

Tegenover degenen die hem vereerden, stonden de velen die Nieuwenhuis verguisden. Het Rotterdamsch Nieuwsblad noemde hem 'een man die onder het masker van onbaatzuchtigheid de vuigste zelfzucht en zelfverheffing op het oog heeft'. In het F. Domela Nieuwenhuismuseum te Amsterdam bevinden zich nog een 130-tal anonieme brieven, waarin hij meermalen met de dood wordt bedreigd of hem met wellust Gods wraak voor ogen wordt gehouden, terwijl hij er in wordt betiteld met termen als: verlopen dominee, kletsbroer, opstoker, stommeling, volksopruier, bedrieger, lafhartige ellendeling, schurk, schoelje, 'schobiak', smeerlap, spitsboef, ploert, gemene patser, sluipmoordenaar, giftig ondier, schurftige vampier, stinkende 'jakkepoes', geluiperige bloedhond, vuile sodemiter en dergelijke meer.

Wel mocht prof. Allard Pierson in zijn pleidooi voor gratieverlening aan Domela Nieuwenhuis van hem getuigen: geen

man in Nederland, die zoveel liefde en zoveel afschuw wekt.

In de Kamer

Op 2 mei 1888, acht maanden na zijn ontslag uit de gevangenis, legde Domela Nieuwenhuis in de vergaderzaal van de Tweede Kamer de verklaring en de beloften af om lid van dit college te kunnen worden. Hoewel hij zich 'nooit erg aangetrokken gevoelde tot het parlementaire stelsel', had Nieuwenhuis zich, onder aandrang van zijn geestverwanten, door socialist en radicalen kandidaat laten stellen in de districten Amsterdam, Groningen, Schoterland en Veendam. In die tijd werden de stemmen niet, zoals na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1917, op een nummer van een lijst, maar op een individuele kandidaat uitgebracht. Op alle verkiezingsvergaderingen had Nieuwenhuis er de nadruk op gelegd, uitsluitend als *socialist* voor een zetel in aanmerking te willen komen. In Schoterland kwam hij, met 769 stemmen, in herstemming met de liberale kandidaat B.H. Heldt, die 1062 stemmen had gekregen, terwijl de antirevolutionaire kandidaat met 567 stemmen uitviel. Het antirevolutionaire dagblad De Standaard gaf het consigne uit, in geen geval op de liberaal te stemmen. Dat Nieuwenhuis tegenstander was van de toenmalige bevoorrechtiging van het openbaar onderwijs, heeft hierbij ongetwijfeld een rol gespeeld. Nieuwenhuis werd gekozen met 1167 stemmen tegen 1063 op Heldt. Hij is lid van de Kamer geweest tot het einde van de zittingsperiode in september 1891, maar werd daarna niet herkozen.

Koning Willem III moet over zijn verkiezing woedend zijn geweest. Zolang Nieuwenhuis lid van de Kamer was, heeft hij nimmer een zitting van de Staten-Generaal geopend, naar men zei uit haat tegen Nieuwenhuis, maar misschien is ook zijn slechte gezondheid van invloed geweest. De gouden zweep, die de koning gewoon was bij de Friese harddraverijen als prijs uit te loven, hield hij na Nieuwenhuis' verkiezing in.

In de Kamer werd de eerste socialist met uitgesproken vijandigheid ontvangen. Niemand begroette hem; zelfs leden die nog wel bij hem hadden gelogeed, deden of zij hem niet kenden. Er was echter één uitzondering: de antirevolutionaire minister Keuchenius, die als Kamerlid reeds voor Nieuwenhuis was opgekomen toen deze in de gevangenis zat, stond op van zijn stoel achter de regeringstafel, liep dwars door de vergaderzaal naar hem toe en drukte hem de hand. Niemand wenste op zijn voor twee leden bestemd bankje naast hem te komen zitten. Hij werd stelselmatig genegeerd. Een aantal liberale Kamerleden had afgesproken, nimmer met hem in debat te zullen treden. Wanneer hij de koffiekamer betrad, heerste daar plotseling de stilte van het graf en werd er alleen nog maar gefluisterd.

Ook de pers keerde zich tegen hem. Het Dagblad voor Zuidholland en 's Gravenhage verklaarde geen letter van het door Nieuwenhuis gesprokene te zullen publiceren en adviseerde de overige pers dit evenmin te doen. Naar aanleiding van een wetsontwerp dat hij in 1889 had ingediend, werd hij in de pers uitgemaakt voor o.a.: onbetrouwbaar idealist, beklagenswaardig zenuwlijder, beunhaas, hardschreeuwer, nulliteit, gewetenloze volksmenner, dolle dweper. Maar de gehate afgevaardigde bleek onverstoortbaar.

Nieuwenhuis heeft zijn taak als Kamerlid zeer ernstig opgevat. In een woord tot de kiezers waarschuwde hij hen, de verwachtingen vooral niet te hoog te spannen. Hij deelde mede jaarlijks van zijn werkzaamheden in de Kamer verantwoording te zullen doen en bij ontevredenheid over het waarnemen van zijn mandaat te zullen aftreden. Voorts opende hij een informatiebureau 'voor de grieven des volks'. Allereerst hield Nieuwenhuis een interpellatie over de toestand van de veenarbeiders en de gedwongen winkelnering. Dit eerste optreden in de Kamer was een evenement. Zowel de openbare als de gereserveerde tribunes waren stampvol, o.a. met gezanten, hun dames en ministersvrouwen. De gedwongen winkelnering hield in dat de arbeiders wer-

den gedwongen een groot deel van hun loon in de winkel van de veenbaas te besteden, terwijl de prijzen daar 25 tot 40 procent hoger waren dan elders. Niemand kon ontkennen dat de gedwongen winkelnering bestond en een schandelijk misbruik was, maar de minister die de interpellant beantwoordde, verklaarde niet van plan te zijn een wetsontwerp tegen de gedwongen winkelnering in te dienen. Nieuwenhuis heeft dit daarop zelf gedaan, maar evenmin als het wetsontwerp dat de regering er toen tegenover heeft gesteld, is het in openbare behandeling gekomen.

Een tweede interpellatie heeft Nieuwenhuis gehouden over het optreden van de burgemeester van Enschede tijdens een textielstaking. Voorts is hij, mede in het belang van de veiligheid, opgekomen voor redelijker werktijden bij de spoorwegen, die soms onafgebroken 20, 24 tot zelfs 33 uur bedroegen. Hij stelde voor in de bestekken van voor het rijk uit te voeren werken de achturige arbeidsdag en een minimumloon voor te schrijven. Voor het personeel van de P.T.T. dat vaak 34 zondagen per jaar dienst deed zonder dat er een vrije werkdag tegenover stond, stelde hij verbetering voor, bij voorbeeld door de openstelling der postkantoren op zondag te beperken en op die dag geen brieven te bezorgen. Hij kwam op voor een enquête naar de woningtoestanden der arbeiders, voor een verbod van arbeid voor kinderen beneden 15 jaar, voor een arbeidstijd van vier uur, naast vier uur onderwijs, voor jongelieden, en van zes uur voor vrouwen, voor verbod van arbeid der vrouw zes weken vóór en zes weken na de bevalling met behoud van loon, voor pensioen- en ziekenfondsen onder beheer van de arbeiders, voor vergoeding bij arbeidsongevallen. Hij tekende protest aan tegen verhoging van het inkomen der Kroon en tegen de regelmatige stijging van de oorlogsbegroting. Hij bepleitte beëindiging van de reeds 18 jaar durende oorlog in Atjeh, noemde de koloniale politiek een 'rovers- en plunderaarspolitiek' en verklaarde: 'De Hollanders moeten niet alleen uit Atjeh, maar uit geheel Indië...' Hij diende een motie in tegen het heffen van indirecte belastingen, die

44 miljoen van de 133 miljoen rijksinkomsten opbrachten, en bepleitte afschaffing van de personele belasting op vensters, deuren en schoorstenen, alsmede van de accijnzen op eerste levensbehoeften als brood en zout. Voorts wilde hij afschaffing van staatsloterij, opiumpacht en jeneverbelasting, omdat een staat die christelijk en beschaafd wil zijn, daaruit geen inkomsten mag trekken. Hij bepleitte afschaffing van tol op rijkswegen en stelde voor een centraal bureau voor de statistiek in te stellen. Hij kwam op voor verplicht kosteloos onderwijs en betere salariëring der onderwijzers. Hij verdedigde naasting en staatsexploitatie van de spoorwegen (die in handen van drie elkaar beconcurrerende maatschappijen waren), scheiding van kerk en staat, landnationalisatie door middel van een progressieve successiebelasting. Tot bestrijding van de werkloosheid werd door hem aanbevolen: demping van de Zuiderzee, inpoldering van de wadden en ontginning van woeste gronden. Hij behandelde uitvoerig het gevangeniswezen, kwam op voor het gevangenispersoneel en drong aan op invoering van het instituut 'voorwaardelijke veroordeling'; op afschaffing van de bepaling dat de werkgever voor het gerecht op zijn woord werd geloofd; op wijziging ten gunste van de boeren van de Jachtwet die, zoals hij zei, een tak van vermaak, maar niet het algemeen belang diende; op vergoeding wegens preventieve hechtenis, indien geen schuld kon worden bewezen.

Meermalen is Nieuwenhuis als rasechte parlementariër opgetreden, ernaar strevende om althans *iets* te bereiken. Zo diende hij bij de behandeling van de verlenging van het octrooi van De Nederlandsche Bank een vijftal voorstellen ten gunste van de staatsfinanciën in: a. het instellen van een rijksbank; b. 50% van de brutowinst ten gunste van de schatkist; c. geen vergroting van het bankkapitaal met 5 miljoen gulden tegen 5%; d. verlaging van deze rente tot 4%; e. verlaging van het aantal directeuren van zeven op vijf. Zijn voorstellen werden achtereenvolgens zonder uitzondering verworpen.

Alle Kamerredevoeringen van Nieuwenhuis waren gedocu-

menteerd met concrete cijfers en uitvoerig feitenmateriaal. Hij sprak rustig, beheerst, zonder één onvertogen woord. Ondanks zijn staat van dienst (gedurende één zittingsperiode en het bovenvermelde is bij lange na niet volledig) hebben politieke tegenstanders de legende doen postvatten als zou Nieuwenhuis voor parlementaire arbeid totaal ongeschikt zijn geweest. Troelstra, die in een brief aan Nieuwenhuis diens Kamerredevoeringen in de tijd dat zij werden gehouden, 'sterke stralenbundels van een dagende zon' had genoemd, sprak in 1904, in 'Na tien jaar', van Domela Nieuwenhuis' fiasco in de Kamer, waar hij zowel door zijn persoonlijk optreden als door zijn ongeschiktheid voor het parlementaire debat geen kracht had kunnen uitoefenen en de kiesrechtkwestie niet warm had gehouden. Volgens Schaper, in het Gedenkboek van de S.D.A.P. van 1919, was het optreden van Nieuwenhuis in het parlement een 'ontegenzeggelijk fiasco', was hij 'niet berekend voor zakelijke arbeid' en lag de schuld bij hemzelf. Zelfs geestverwanten zijn slachtoffers der legende geworden. Zo schrijven Havers en Coltof in het Gedenkboek dat in 1916 bij zijn zeventigste verjaardag is uitgegeven: 'Maar hij was te weinig parlementair aangelegd, dan dat van hem grote kracht zou kunnen uitgaan om door het indienen van nieuwe wetten verandering te brengen in de toestand.'

Dit laatste was natuurlijk volkomen uitgesloten voor een eenling, staande tegenover 99 vijandig gezinde tegenstanders, die niet of nauwelijks naar hem luisterden en door wie hij 'werd beschouwd als een melaatse', zoals hij eens in de Kamer heeft gezegd.

Toen hij in januari 1891 met het oog op de bijzonder strenge winter voorstelde, het bedrag der middelen dat boven de raming was binnengekomen, tot leniging van de nood der armen te bestemmen en mededeelde dat de Franse Kamer zonder stemming zes miljoen voor dit doel beschikbaar had gesteld, was er één lid dat reageerde. En wel aldus: kommer, gebrek, ellende en armoede waren er altijd geweest en zouden er altijd blijven, omdat zij een gevolg zijn van de zonde.

De minister antwoordde, dat Nieuwenhuis zijn toon in de Kamer liever tegenover het volk moest aanslaan, dat alleen terugkeer tot 'het woord van God' herstel van de treurige toestand zou kunnen brengen. Nieuwenhuis mocht in een uitvoerig antwoord de argumenten van zijn tegenstanders ontzenuwen, er werd eenvoudig niet meer op gereageerd. Wie ter wereld zou als socialist enig voorstel hebben kunnen indienen dat in een dergelijk parlement een meerderheid zou krijgen?

Ook heden ten dage kan men nu en dan nog lezen dat Nieuwenhuis in de Kamer heeft gefaald, dat kritisch en constructief werk hem niet lag, dat hij er zich tot profetische redevoeringen heeft bepaald. Dit laatste heeft hij zeker niet gedaan. Toen Goeman Borgesius in de Kamerzitting van 6 december 1888 zei, een beschrijving te hebben verwacht 'van de staat der toekomst, van de reuzen-socialdemocratische staat', kreeg hij van Nieuwenhuis ten antwoord: 'Wat zou de heer Goeman Borgesius in zijn vuistje hebben gelachen, als ik zo iets had gedaan.' In zijn anoniem uitgegeven brochure 'Vier jaren klasse-regeering' schreef Nieuwenhuis in 1891 over zichzelf, dat hij te praktisch was om zo iets te doen, dat hij maar zou zijn uitgelachen. En vervolgens: 'Neen, hij bewoog zich binnen het raam van het bestaande, om te trachten daarbinnen althans iets tot stand te brengen voor de "kleine luiden".'

Veel van hetgeen Nieuwenhuis driekwart eeuw geleden in de Kamer heeft bepleit, is thans zozeer vanzelfsprekende werkelijkheid geworden, dat velen zich niet kunnen voorstellen, dat het ooit anders is geweest. Nieuwenhuis was in de Kamer pionier in een oerwoud en baande er een eerste pad.

Gelukkig zijn er ook velen die heel wat gunstiger over zijn optreden in de Kamer hebben geoordeeld. In de eerste plaats de arbeiders die hem volgden. Gretig lazen zij zijn redevoeringen, die met re- en dupliek als bijvoegsel van Recht voor Allen werden uitgegeven. In dit blad, in het nummer van 30 december 1889, stond de volgende advertentie te lezen:

DANKBETUIGING! De Vereeniging van Spoorwegpersoneel (S.V.) gevoelt zich gedrongen den Heer F. Domela Nieuwenhuis openlijk haar hartgrondigen dank te betuigen voor de wijze waarop hij als een waar volksafgevaardigde onlangs in de Tweede Kamer de rechten en de belangen van alle Nederlandsche spoorwegslaven heeft voorgestaan en verdedigd. Het Bestuur.

Het Dagblad voor Nederland van 21 mei 1891 was van oordeel dat Domela Nieuwenhuis 'als volksvertegenwoordiger in de Staten-Generaal beter dan iemand anders zijn plicht heeft gedaan'. 'Hij heeft op zijn eenzaam standpunt moed en volharding getoond, die waardering verdienen en een gematigdheid betracht, groot genoeg om radicaal-gezinde liberalen in de Kamer de uitvlucht te ontnemen, dat zij niet met hem zouden hebben kunnen samenwerken.'

Sam de Wolff sloeg de spijker op de kop; in zijn boek 'En toch...!' verklaarde deze sociaal-democraat van Nieuwenhuis: 'Hij heeft in de Kamer gedaan wat hij kon.'

De Sociaal-Democratische Bond

In 1881 was de Sociaal-Democratische Bond, de S.D.B., opgericht, die vaak 'de partij' werd genoemd en waarvan Domela Nieuwenhuis van 1882 tot zijn arrestatie in januari 1887 secretaris is geweest. Recht voor Allen werd door hem kosteloos aan de Bond afgestaan, zodat het - steeds onder zijn redactie - na 1 maart 1884 met de ondertitel 'Organ der Sociaal-Demokratische Partij' is verschenen.

Het woord 'sociaal-democratisch' heeft in de loop der jaren een geheel andere betekenis gekregen dan het oorspronkelijk had en daardoor suggereert het thans een ander karakter dan de S.D.B. in werkelijkheid heeft gekenmerkt. De sociaal-democratie was destijds een uitgesproken *revolutionaire* beweging, die streed voor de sociale omwenteling der bestaande maatschappij, omdat zij verbetering van de positie der arbeidersklasse onder het handhaven van kapitalisme en staat zo niet geheel uitgesloten, dan toch volkomen onvoldoende oordeelde.

De S.D.B. was in het begin der jaren negentig een bloeiende en een groeiende organisatie. In 1892 traden veertig, in 1893 twintig nieuwe afdelingen toe. Naast Recht voor Allen verschenen een dozijn plaatselijke of gewestelijke propagandabladen. In 1893 telde de S.D.B. 6000 leden, die een formidabele propagandistische activiteit ontwikkelden. In de Bond heerste een geest van grote kameraadschap, opofferingsgezindheid en solidariteit. Maar in het begin der jaren negentig ontbrandde ook in de S.D.B. de strijd die zich in de socialistische beweging aller landen heeft voorgedaan: de strijd tussen voor- en tegenstanders van het parlementarisme. Aanvankelijk had de S.D.B. een krachtige propaganda voor algemeen kies- en stemrecht gevoerd. Het toen bestaande kiesstelsel, waarbij het overgrote deel van de bevolking van het kiesrecht was uitgesloten, werd als een onrecht, als een belediging van de arbeiders gevoeld. In zijn eerste socialistische jaren was ook Nieuwenhuis een krachtig strijder voor algemeen kiesrecht. In 1879 is hij een van de oprichters geweest van het Haagse Comité voor algemeen stemrecht, evenals in 1882 van de Bond voor algemeen kies- en stemrecht. In talloze vergaderingen is hij hiervoor als spreker opgetreden. Zijn in 1880 verschenen brochure 'Algemeen stemrecht in beginsel en toepassing' behoort tot het beste wat er over dit onderwerp is geschreven. Daarin komt hij reeds op voor stemplicht, evenredige vertegenwoordiging, kosteloos en verplicht onderwijs nu en algemeen stemrecht daarna. Hij roept zijn landgenoten op, door het invoeren van algemeen stemrecht revolutie te voorkomen, want 'op uw schouders rust de verantwoording, als de strijd niet gestreden wordt vreedzaam bij de stembus, maar op straat met de wapenen'.

Maar steeds meer ontwikkelt Nieuwenhuis zich in anti-parlementaire en ten slotte in anarchistische richting. Toen hij zijn wetsontwerp tegen de gedwongen winkelnering opstelde, werd hij zich er van bewust dat hij genoodzaakt was, daarbij van de bestaande eigendomsverhoudingen uit te gaan, dus van een grondslag die door het socialisme princi-

pieel werd afgewezen. Het socialisme immers streed voor de afschaffing van de privaateigendom. Hij keert zich daarom later tegen het meedoen aan wetgevende arbeid, maar wil de Kamer alleen nog gebruiken als spreektribune om de arbeiders duidelijk te maken, dat er slechts één weg is om tot verbetering te geraken, namelijk de sociale revolutie. Sociale wetten zouden z.i. de arbeiders steeds meer afhankelijk maken van de staat, die daardoor zou worden versterkt, terwijl de staat, volgens de algemene socialistische opvatting dier dagen, gedoemd was te verdwijnen. In 1776 had de liberale econoom Adam Smith de burgerlijke regering reeds een instelling genoemd voor de verdediging van de rijken tegen de armen. Marx sprak van de 'klassenstaat', het instrument der kleine bezittende klasse om een veel groter aantal bezitlozen te overheersen, in slavernij te houden. Volgens hem zou de staat na de sociale revolutie afsterven: met de klassen zou onvermijdelijk ook de staat verdwijnen. Daar Nieuwenhuis van de toen door alle socialisten als autoriteit aanvaarde Marx ook had geleerd, dat de politieke vormen een uitvloeisel zijn van de economische machtsverhoudingen, concludeerde hij, dat de socialistische strijd tegen deze laatste, tegen de oorzaak, moest worden gericht. Hij kwam tot het standpunt dat de arbeiders nooit de politieke macht zouden kunnen veroveren zolang de bezittende klasse over de economische, dus over de wezenlijke macht beschikt. In 1894 zou hij schrijven: 'Eerder zien wij baron von Münchhausen zich aan de staart van zijn pruik uit de rivier optrekken, dan dat de arbeidersklasse de baas zou worden van de politiek, zolang zij economisch volkomen afhankelijk is.'

Nieuwenhuis vreesde - en de geschiedenis van het parlementaire socialisme heeft hem in het gelijk gesteld - dat het streven naar sociale wetgeving noodzakelijk zou meebrengen het zich steeds meer aanpassen van het socialisme aan de bestaande kapitalistische verhoudingen, dat het zich op den duur zou verzoenen met en zou ingroeien in een voortdurend machtiger wordende staat, waardoor het als revolutionaire

beweging te gronde zou gaan.

Zijn ervaringen als Kamerlid hadden in Nieuwenhuis zeker geen sympathie voor het parlementarisme gewekt. In zijn gedenkschriften noemt hij de jaren van zijn Kamerlidmaatschap de onaangenaamste van zijn leven en verklaart hij, in 1891 gelukkig te zijn geweest dat hij het Binnenhof kon verlaten.

Meermalen is beweerd dat zijn afkeer van het parlementarisme een gevolg zou zijn geweest van zijn nederlaag bij de verkiezingen van 1891. Maar reeds twee jaar te voren (en daarna nog twee keer) had hij willen aftreden als Kamerlid, doch is hij het op aandrang van de zijde van de S.D.B. gebleven. Op 27 maart 1889 schreef hij vanuit de Kamer aan zijn broer Adriaan, dat hij zich er vreselijk verveelde, dat het parlementaire leven hem erg bleef tegenstaan, dat het parlementarisme zich dagelijks meer ondermijnt, daar het 'uitloopt op verdorvenheid, praterij en omkoperij'. Hij was toen nog geen jaar lid van de Kamer. Reeds op het internationaal socialistencongres van 1889 in Parijs verklaarde Nieuwenhuis, juist omdat hij lid van een parlement was en de hele komedie had gezien, van het parlementarisme niets te verwachten.

Met Nieuwenhuis had zich ook een zeer grote meerderheid in de S.D.B. steeds meer in antiparlementaire richting ontwikkeld. Het in 1891 te Amsterdam gehouden congres verklaarde in een motie, dat de revolutionaire tactiek zou worden gehandhaafd en dat de S.D.B. zich van het meedoen aan verkiezingen zou onthouden. Dat had de Bond trouwens vroeger ook gedaan.

Het in 1892 gehouden congres verklaarde in een door Nieuwenhuis ingediende motie, dat de S.D.B. een revolutionaire partij is, 'omdat zij niet gelooft aan het geleidelijk ingroeien der bestaande maatschappij in een socialistische, maar de omverwerping der huidige maatschappelijke orde beoogt met alle haar ten dienste staande wettelijke of onwettelijke, vredelievende of gewelddadige middelen'.

Op het internationale socialistencongres te Zürich in 1893 verdedigde Vliegen namens de S.D.B. - volgens de memoires van Cornelissen met 'zoetsappigheid' en 'onbeduidendheid' - een resolutie van de Nederlandse delegatie, waarin werd verklaard, dat de verbeteringen in de toestand der arbeidersklasse waartoe de regeringen overgaan, 'leiden tot reglementering van de arbeid van regeringswege en tot het stellen der arbeiders onder voogdijschap der overheden'.

Het is duidelijk dat de opvattingen van de S.D.B. in hoge mate overeenstemden met die van Nieuwenhuis.

Onenigheid

Over het congres van de S.D.B. op de kerstdagen van 1892 waren zowel voor- als tegenstanders van het parlementarisme zeer voldaan: er had een geest van wederkerige kameraadschap geheerst. Al spoedig echter zou er van de kant van de voorstanders van het parlementarisme een oppositie ontstaan. Haar voornaamste leiders waren:

P.J. Troelstra, advocaat, redacteur van *De Nieuwe Tijd*, daarna van *De Baanbreker*, van 1897 tot 1925 lid van de Tweede Kamer;

Frank van der Goes, assuradeur, later hoogleraar;

H.H. van Kol, ingenieur, van 1897 tot 1909 lid van de Tweede, van 1913 tot 1925 lid van de Eerste Kamer.

Later sloten zich ook arbeiders bij hen aan, zoals de schilder *J.H.A. Schaper*, redacteur van *De Wachter* te Groningen, van 1889 tot 1934 lid van de Tweede Kamer; en de letterzetter

W.H. Vliegen, redacteur van *De Volkstribuun* te Maastricht, van 1914 tot 1923 wethouder van Amsterdam, van 1909 tot 1919 en van 1922 tot 1937 lid van de Tweede Kamer.

Naast Domela Nieuwenhuis was de belangrijkste bestrijder van het parlementarisme:

Christiaan Cornelissen, oud-leraar van de kweekschool voor onderwijzers te Middelburg, van 1892 tot 1898 mederedacteur van *Recht voor Allen*, aanhanger van het revolutionaire syndicalisme.

Troelstra had Nieuwenhuis in november 1890 in een brief gevraagd of hij zou kunnen worden aangesteld in een betrekking aan Recht voor Allen tegen de zekerheid 'reeds dadelijk te kunnen bestaan en *boven* de hoogst noodzakelijke uitgaven jaarlijks nog f 1.000,— te kunnen besteden aan rente, aflossing en levensverzekeringpremie'. De brief maakte geen goede indruk. Het honorarium van een redacteur van Recht voor Allen bedroeg f 1.000,— per jaar en werd door Nieuwenhuis niet getoucheerd. De centrale raad van de S.D.B. wees Troelstra's aanbod van de hand.

Geharrewar over deze brief tussen Nieuwenhuis en Troelstra heeft tot een levenslange persoonlijke vijandschap tussen deze twee grootste figuren van het Nederlandse socialisme geleid. Nieuwenhuis beschouwde - natuurlijk ten onrechte - Troelstra als iemand die uitsluitend persoonlijke belangen nastreefde en noemde hem onbetrouwbaar. Troelstra - die overigens enkele zeer beminnelijke brieven aan Nieuwenhuis had geschreven - verklaart in zijn gedenkschriften, dat de onsympathieke persoonlijkheid van Nieuwenhuis de oorzaak is geweest, dat hij aanvankelijk niets van de socialistische beweging moest hebben en hij verwijt hem 'gemis aan ethiek en het ontbreken van algemene mensenliefde'.

Onder de indruk van zijn besluit 'voortaan een felle strijd tegen Domela Nieuwenhuis en zijn richting te voeren' - zo schrijft hij in 'Na tien jaar' - werd Troelstra, die toen in Leeuwarden woonde, op uitnodiging van de uitgever Poutsma, in maart 1892 redacteur van de Sneeker Courant. Nadat zijn pogingen waren mislukt om van de Friese Volkspartij een sociaal-democratische partij te maken, sloot hij zich, na het kerstcongres van 1892, bij de S.D.B. aan.

In mei 1892 werd ook Frank van der Goes aan de Sneeker Courant verbonden, die met ingang van 1 januari 1893 De Nieuwe Tijd zou heten. Frank van der Goes was om organisatorische redenen door de afdeling Amsterdam uit de S.D.B. geroyeerd en beschouwde niet alleen Domela Nieuwenhuis, maar - anders dan Troelstra - ook de S.D.B. en Recht voor Allen als vijanden. Vooral toen Troelstra

eind mei 1893 naar Amsterdam verhuisde, werd De Nieuwe Tijd, welk blad in dezelfde vorm verscheen als het orgaan van de S.D.B., door Recht voor Allen als concurrent beschouwd. In januari 1894 trad Troelstra uit de redactie van De Nieuwe Tijd; hij ging in Utrecht wonen en gaf er De Baanbreker uit.

Terwijl Nieuwenhuis het parlementaire reformisme van de Duitse partij fel bestreed, werd Troelstra door de Duitse sociaal-democratie als het ware gebiologeerd. Als gast woonde hij in oktober 1893 het congres van de Duitse partij te Keulen bij. 'Aangenaam is het', schreef hij in De Nieuwe Tijd van 4 november 1893, 'te verkeren te midden van mensen met wie men op hetzelfde wetenschappelijke standpunt staat, wier levensbeschouwing over het algemeen de onze is, met wie men één doel nastreeft (...) en waarvan men voelt dat zij dichterbij dat doel zijn dan men zelf is. Aangenaam en bemoedigend een tijdlang te mogen vertoeven in een ontwikkelingstijdperk der sociale beweging, dat onze partij (de S.D.B.) nog moet bereiken. Fouten, dwaasheden, onbillijkheden die men tehuis nog aantreft, dààr door de vrucht van overleg, nadenken en rijpe ervaring vervangen te zien.' De Duitse leiders Liebknecht en Bebel noemt hij de 'Führer', de gidsen, niet alleen van de Duitse, maar van de internationale sociaal-democratie.

Het stemmenaantal van de Duitse partij bij de verkiezingen was gestegen van 312.000 in 1881 tot 1.427.000 in 1891 en deze partij, dit 'wereldveroverende leger', zoals hij haar noemde, was voor Troelstra in elk opzicht een begerenswaardig voorbeeld, dat hij in Nederland wilde navolgen, als het kon in de S.D.B., als het moest in een nieuwe partij. Tot het bijwonen van het Keulse congres was Troelstra, zoals hij in zijn gedenkschriften mededeelt, financieel in staat gesteld door de Duitser Bahlmann, 'die lange tijd de kas van de Duitse partij onder zijn hoede had gehad'. Bovendien had Bahlmann hem ten behoeve van De Baanbreker een renteloos voorschot van f 3.000,— verstrekt. Bahlmann had namelijk 'voor de leiding van een gezonde sociaal-democra-

tische beweging in Nederland' het oog op Troelstra laten vallen en diens blad werd door de Duitsers 'natuurlijk als een strijd tegen de richting-Nieuwenhuis opgevat', zoals Troelstra in zijn gedenkschriften vermeldt. Op het congres te Keulen had Bebel hem namens het partijbestuur f 1.000,— voor De Baanbreker toegezegd.

Wanneer op het congres van de S.D.B. gedurende de kerstdagen van 1893 een uitlating van Cornelissen ter sprake komt dat De Nieuwe Tijd door de Duitsers wordt gesteund, zegt Troelstra volgens het verslag in dit blad: 'De Duitse partij heeft verklaard dat zij nooit iets met Troelstra of De Nieuwe Tijd te maken heeft gehad.' Ook na 1893 heeft Bahlmann nog verscheidene malen de tekorten op De Baanbreker aangevuld. Bovendien kocht hij een huis in Den Haag om er een agentschap van De Baanbreker in te vestigen en verschaftte hij geld om het blad in Zuid-Holland en Gelderland in te voeren. ¹⁾

In scherpe tegenstelling tot Troelstra heeft Nieuwenhuis tegen de parlementaire politiek van de Duitse partij onvermoeid stelling genomen: in Recht voor Allen, in La Société Nouvelle, op de internationale socialistencongressen en ook door het vertalen van de brochure van zijn tegenstander, de Duitse partijleider, Wilhelm Liebknecht 'Ueber die politische Stellung der Sozialdemokratie' uit het jaar 1869, waarin deze zich in de scherpste bewoordingen tegen het parlementarisme had gekeerd. ²⁾

---

¹⁾ Dezelfde Bahlmann zegde zijn eerste hypotheek op een aantal woningen van de drukkerij van Recht voor Allen in Den Haag op, met het gevolg dat de woningen moesten worden verkocht, waarbij de tweede hypotheek van Nieuwenhuis ad f 15.000,— er niet uit kwam. Bahlmann had zijn hypotheek opgezegd, schrijft Nieuwenhuis in Recht voor Allen van 27/28 maart 1894, met de vooropgezette bedoeling hem financieel te treffen; hij spreekt in het blad van de 'wraak van een parlementair socialist'!

²⁾ Zie pagina 52 e.v.

In de loop van het jaar 1893 komt de tegenstelling tussen de parlementaire en de antiparlementaire leden van de S.D.B. in ingezonden stukken in Recht voor Allen tot uitdrukking. Aanvankelijk ging het in deze polemieken over bijkomstigheden en de eenvoudige leden ergerden zich aan het geharrewar. In Recht voor Allen van 30/31 mei 1893 komt de Amsterdamse arbeider H. op tegen de houding van de 'heren' en gewaagt voor het eerst van de tegenstelling tussen Nieuwenhuis en Cornelissen ener- en Van Kol, Troelstra en Van der Goes anderzijds. Hij schrijft: 'Men voelt zeer goed dat er in onze partij twee stromingen zijn, zonder dat men precies kan zeggen waar het verschil tussen de beide fracties is gelegen. Beide onderschrijven zij het program onzer partij, stemmen volkomen in met het punt betreffende de tactiek, op het congres te Zwolle aangenomen en toch, bij de eerste de beste gelegenheid, bij de minste oorzaak, staan beide fracties terstond op hun achterste benen en doen dikwijls tamelijk onschuldige zaken dienen als reden om elkander in de haren te vliegen.'

Later wordt de Duitse partij het onderwerp der polemieken, waarbij de vroeger fel-antiparlementaire Van Kol zich als haar verdediger opwerpt. Op 15 november 1893 heeft te Amsterdam een openbaar debat tussen hem en Nieuwenhuis plaats over de vraag: 'Heeft de S.D.P. in Duitsland bij de laatste verkiezingen de socialistische beginselen trouw gehandhaafd?'

De arbeiders in de S.D.B. waren over het algemeen van gevoelen dat de beide fracties zoveel gemeen hadden, dat zij het beste te zamen in één partij de strijd konden voeren. Inderdaad waren de tegenstellingen tussen voor- en tegenstanders van parlementaire arbeid toen veel geringer dan in later tijd. Evenmin als de antiparlementairen stonden de parlementairen op het standpunt dat het socialisme langs parlementaire weg, en dus door middel van de staat, zou kunnen worden verwezenlijkt. Beide richtingen gingen er van uit dat de heersende klasse, beschikkende over leger, politie, justitie en over de economische macht, zich niet zonder meer

bij parlamentsbesluit zou laten onteigenen, zodat zij zich een sociale revolutie voor ogen stelden. Op het congres van de S.D.B. in 1892 kwam een voorstel aan de orde om gelden voor de bewapening van de partij te sparen. Schaper oefende zich in Groningen in revolverschieten en keek er naar strategische punten uit. In *Recht voor Allen* adverteert de 'firma Libertas' in 1893: 'Socialistische meisjes, koop uw vrijer een Bulldogrevolver'. Dezelfde firma, waarbij Vliegen nauw was betrokken, adverteerde ook in *De Nieuwe Tijd*. Van Kol geloofde in 1893 niet dat men door hervormingen in het parlement het socialistische einddoel zou bereiken. Dit kon z.i. 'alleen door een geweldige burgeroorlog geschieden', zoals hij in dat jaar op het congres van de S.D.B. verklaarde. In *De Nieuwe Tijd* van 1 januari 1893 schreef Troelstra: 'Heden wettelijk arbeiden, door of in het parlement; morgen door het verwekken van opstand. Nu door vakverenigingen de strijd gevoerd, later misschien op de barricaden gevochten.' Vliegen verklaarde in *Recht voor Allen* van 11/12 januari 1894: 'Over de middelen zijn wij het in zoverre eens, dat wij allen menen dat het geweld zal moeten beslissen.'

Tien jaar later zou Vliegen schrijven dat het grote verschil tussen voor- en tegenstanders van het meedoen aan parlementaire arbeid over onmiddellijk aan de orde zijnde zaken liep, waarbij hij het ontwerp-kieswet van minister Tak van Poortvliet noemt, dat een niet onbelangrijke uitbreiding van het kiesrecht beoogde en dat door de conservatieven ten val werd gebracht. De sociaal-democraten, zegt Vliegen in *De Dageraad der Volksbevrijding*, 'hadden het gevoel van iemand die ziet dat zijn glazen worden ingegooid en die verhinderd wordt het te beletten.' Ook Troelstra schrijft in 1904, dat een ernstige politieke agitatie om Tak tegen de conservatieven te steunen niet mogelijk was, doordat de S.D.B. juist over het kiesrecht zo hopeloos verdeeld was. Maar in de jaren 1892/'93 is er in de S.D.B. over het ten aanzien van het ontwerp-Tak in te nemen standpunt zelfs niet gesproken, laat staan gedebatteerd. Geen enkele socia-

list was met het ontwerp ingenomen, omdat het niet het algemeen kiesrecht bracht. De Bond voor algemeen kiesrecht besloot zich niet te mengen in de strijd voor of tegen het ontwerp. Aan de behandeling van het ontwerp in de Kamer heeft Recht voor Allen meer aandacht besteed dan De Nieuwe Tijd, waarin van de schorsing der behandeling in augustus 1893 zelfs geen melding is gemaakt. Op het congres van de S.D.B. in 1893, dat tot de afscheiding van de parlementairen aanleiding heeft gegeven, is volgens de verslagen in beide genoemde bladen het wetsontwerp-Tak in de debatten over het parlementarisme niet genoemd, evenmin trouwens als in het manifest dat in 1894 tot de oprichting van de parlementaire S.D.A.P. heeft geleid. Aan de kiesrechtbetoging op 23 juli 1893, waaraan 400 verenigingen en 20.000 bezoekers hebben deelgenomen, hebben de S.D.B. en vele daarbij aangesloten organisaties krachtig meegewerkt en Recht voor Allen heeft voor deze meeting zeker niet minder propaganda gemaakt dan De Nieuwe Tijd. Eerst nadat het wetsontwerp op 9 maart 1894 was ingetrokken, klaagt Vliegen in zijn blad over het 'niets-doen' in deze van de partij. Er bestond echter een andere, een zeer merkwaardige tegenstelling in de S.D.B., een tegenstelling niet van politieke aard, maar niettemin met grote politieke betekenis. De leiders van de parlementaire oppositie, Troelstra, Van Kol, Van der Goes, waren 'heren'. (Schaper en Vliegen hebben zich eerst later aan hun zijde geschaard). De oude socialistische beweging had de arbeiders geleerd in de 'heren' niet hun weldoeners, maar hun klassevijanden te zien. Met uitzondering van Domela Nieuwenhuis werden in de S.D.B. de 'heren' door de arbeiders gewantrouwd. Schaper verklaarde in 1892, in debat met Troelstra te Groningen: 'De spreker is er niet in geslaagd, bij mij het wantrouwen in zijn persoon weg te nemen.' Op het congres van de S.D.B. in 1893 verklaarde Schaper van mening te zijn, dat de redacteuren van Recht voor Allen 'vrij moeten blijven om zich te verdedigen tegenover vuilakken als Van der Goes'. Vliegen schreef in Recht voor Allen van 11/12 januari 1894: 'Niet wij arbei-

ders hebben de twistvraag opgeworpen, die de arbeiders verdeelt.' En de parlementaire sociaal-democraat dr. D.J. Wansink oordeelt het in zijn dissertatie over het ontstaan van de S.D.A.P. ('Het socialisme op de tweesprong') 'volkomen begrijpelijk, dat de arbeiders en de uit hun midden voortgekomen propagandisten als Schaper en Vliegen met een zeker wantrouwen stonden tegenover de enkelingen, die uit het burgerlijk kamp overkwamen en in de arbeidersbeweging op korte termijn een leidende functie of een bestaan trachtten te verwerven'.

Recht voor Allen was van oordeel dat de arbeiders in het algemeen op het revolutionaire standpunt stonden en dat slechts enkele 'heren' het voor het parlementarisme opnamen. Het blad sprak van de 'socialistische heerenklub'.

Frank van der Goes kwam in De Nieuwe Tijd van 16 december 1893 op tegen het handhaven van Domela Nieuwenhuis als redacteur van Recht voor Allen, dat een riool werd genoemd dat vuil verzamelt en de omgeving verpest. Reeds eerder had hij in De Nieuwe Tijd Nieuwenhuis een uit zijn klasse gevallen bourgeois genoemd, de karikatuur van een revolutionaire sociaal-democraat, en - doelende op Nieuwenhuis - van 'praatjes uit een renteniersbrein' gesproken. Journalistiek van dit gehalte heeft veel bijgedragen tot de onderlinge persoonlijke haat en het onderlinge persoonlijk wantrouwen in de socialistische beweging, die haar tientallen jaren zouden kenmerken.

Scheuring - de S.D.A.P.

Van de 'heren' wilde men in de S.D.B. wel af. 'In de rijen van de revolutionaire meerderheid van de Partij', schrijft Cornelissen in zijn memoires, 'was de algemene leuze: Met het gewroet en "gemier" der parlementairen moet het uit zijn. Ook de revolutionairsten onder de onzen zouden het onze parlementair gezinde partijgenoten niet euvel hebben geduid, wanneer ze in speciale kiesverenigingen eigen kandidaten voor Kamer of gemeenteraad wilden stellen. Het

feit echter, dat zij de Bond zélf wilden omvormen, ondanks deze zich zo duidelijk had uitgesproken èn over het te bereiken einddoel - de afschaffing van de privaateigendom - èn over de tot bereiking van dit einddoel aan te wenden "middelen" - dát werd de parlementair gezinde kameraden kwalijk genomen.'

Aan het op de kerstdagen van 1893 te Groningen gehouden congres van de S.D.B. had de afd. Hoogezand-Sappemeer het volgende voorstel voorgelegd: 'Het Congres besluite onder geen voorwaarde hoegenaamd, ook niet als agitatie-middel, mee te doen aan verkiezingen.' Het voorstel werd uitvoerig besproken en ten slotte aangenomen met 47 tegen 40 stemmen en 14 onthoudingen. De antiparlementaire meerderheid was groter dan uit deze cijfers blijkt. Velen zagen in het voorstel een aanranding van de vrijheid der afdelingen en wensten ter wille van de eenheid in het geheel geen uitspraak. (Ook Nieuwenhuis heeft na het congres verklaard, dat hij het voorstel liever niet op de agenda had gezien). Anderen hadden tegengestemd, omdat zij in het meedoen aan verkiezingen uitsluitend een goede propagandamogelijkheid zagen.

Domela Nieuwenhuis had het voorstel op het congres verdedigd, omdat hij er in beginsel voor was, maar toen de vinnige discussies na het congres bewezen dat het bestaan van de Bond op het spel stond, gaf hij in Recht voor Allen van 23/24 januari 1894 het advies, bij het referendum tegen het voorstel te stemmen. Het werd echter door het referendum met 1300 tegen 900 stemmen bekrachtigd.

Waarschijnlijk hadden de voorstemmers verwacht, dat alleen de 'heren' de Bond zouden verlaten, maar in april 1894 trok de hoogaangeschreven Rotterdamse propagandist W.P.G. Helsdingen, geen 'heer', maar het type van een 'echte arbeider', zich als voorstander van parlementaire actie, en het geharrewar moe, uit de S.D.B. terug. Nieuwenhuis schreef dit zeer te betreuren, omdat Helsdingen daarmee speelde 'in de kaart van een troepje mannen wien het om heel wat anders te doen is dan om parlementaire actie'. Voorts

namen vier gewestelijke, niet door 'heren' geredigeerde bladen van de S.D.B.: De Wachter (Schaper), de Volks-tribuun (Vliegen), Vrijheid (Helsdingen) en De Toekomst (Cohen en Van der Vegt), vierkant stelling tegen het besluit tot afwijzing van alle parlementarisme.

Over de vraag of zij al dan niet in de S.D.B. moesten blijven, ontstond onder de parlementairen groot verschil van mening. Van der Goes juichte de uitslag van het referendum toe, omdat daardoor de weg was vrijgemaakt voor een parlementaire partij. Vliegen daarentegen verklaarde in Recht voor Allen van 11/12 januari 1894: 'Ik voor mij beef voor een scheuring.' Hij verweet Troelstra dat deze in De Baanbreker bezig was 'de baan te breken voor een nieuwe verdeeldheid door de stichting ener "nieuwe partij", van dewelke hij reeds de vage omtrekken aangeeft'. Troelstra was echter aanvankelijk eveneens tegen scheuring. Hij vreesde - en terecht - dat de meeste leden van de S.D.B., vooral ook uit afhankelijkheid aan de oude partij en aan Domela Nieuwenhuis, afwijzend zouden staan tegenover een nieuwe. In zijn brochure 'Het Kiesrecht en de Sociaal-demokratie', die in januari 1894 - dus vóór de uitslag van het referendum - verscheen, bepleitte hij het oprichten van kiesverenigingen, niet tegenover, maar naast de S.D.B. Van der Goes was van oordeel dat zo iets alleen op het geduldige papier mogelijk is en plaatste zich scherp tegenover het standpunt van Troelstra. Op 4 april 1894 verschijnt, onder redactie van Van Kol en met Troelstra als 'trouwe medewerker' een nieuw blad, De Sociaal-Demokraat, 'als orgaan voor de politieke actie' en als 'een tribune waarop de voorstanders van het meedoen aan verkiezingen van mening wisselen en tot eenheid kunnen zien te komen'.

Deze eenheid wordt gevonden. In augustus 1894 verschijnt een oproep tot het stichten van een 'nieuwe sociaal-democratische partij', ondertekend door Troelstra, Van Kol, Van der Goes, Schaper, Vliegen, Helsdingen en zes anderen. Cornelissen noemde hen in Recht voor Allen 'de twaalf apostelen', welke naam burgerrecht heeft verkregen.

In het manifest werd stelling genomen tegen de S.D.B. die zich, tot teleurstelling van Troelstra c.s., niet op anarchistisch standpunt had gesteld. 'Wars van elk nationaliteitsgevoel', heette het in het manifest, 'wensen wij te gaan staan naast onze buitenlandse broeders om in de strijd tegen het internationale kapitalisme lasten en lusten met hen te delen. (...) Op economisch gebied zullen wij de loonslaven steunen in hun strijd tegen de kapitalistische dwingelandij, op politiek terrein zullen wij trachten afbreuk te doen [aan] en ten slotte geheel te vernietigen elk voorrecht der heersende klasse; en mocht eens de noodzakelijkheid het eisen dat tegenover het geweld der heersers geweld der overheersten worde gesteld, dan zal de sociaal-democratie haar rood gekleurd vaandel waarlijk niet verloochenen.'

Na een door de S.D.B.-afdeling daar ter plaatse belegde meeting voor opheffing van het privaatbezit, werd op 26 augustus 1894 te Zwolle de Sociaal-Demokratische Arbeiders Partij, de S.D.A.P., gesticht, waaruit na de tweede wereldoorlog de Partij van de Arbeid zou voortkomen. De nieuwe partij legde de nadruk op haar revolutionaire standpunt. Als toelatingseis tot het stichtingscongres en tot de partij was gesteld het nastreven van het gemeenschappelijk bezit van de produktiemiddelen en het willen veroveren en gebruiken van het kiesrecht als wapen in de klassenstrijd. Het congres nam een motie van Schaper aan, waarin werd geprotesteerd tegen elke poging om het 'revolutionair karakter' van de partij te doen betwijfelen. Aan de vooravond van de oprichting van de S.D.A.P., in De Baanbreker van 25 augustus 1894, motiveerde Troelstra de oprichting met de woorden, dat de S.D.B. 'de bodem van het revolutionaire handelen heeft verlaten'. Van der Goes had te Amsterdam verklaard aan de parlementaire actie het revolutionaire karakter te willen verbinden; het doel was en bleef een revolutie en hij ontkende dat men onder geen enkele omstandigheid geweld zou willen plegen. In hoeverre dergelijke woorden zijn geuit om de revolutionaire leden van de S.D.B. gunstig te stemmen, zij in het midden gelaten.

De S.D.A.P. stond sterk onder de invloed der Duitse partij en werd financieel door haar gesteund. 'Wij hadden', schrijft Troelstra in zijn gedenkschriften, 'tegenover Nieuwenhuis c.s. grote behoefte aan wetenschappelijke opvattingen en stonden geheel onder Duitse invloed.' Hij somt dan een aantal uitsluitend Duitse socialistische werken op die hij bestudeerd heeft.

De reactie van Domela Nieuwenhuis

In zijn gedenkschriften erkent Nieuwenhuis dat 'het parlementaire socialisme niet was 'le bon plaisir' van enige personen, maar dat daarachter wel degelijk een beginsel zat. Hij begreep zeer goed dat ook zonder de 'twaalf apostelen' de scheuring zich zou hebben voltrokken. Zij heeft zich in alle landen voorgedaan als gevolg van de tegenstelling tussen het streven naar een structurele omvorming van de maatschappij en het verlangen naar onmiddellijke verbetering in de levensomstandigheden der arbeiders langs parlementaire weg door aanpassing aan de bestaande maatschappij. Niet dat Nieuwenhuis tegen directe verbeteringen zou zijn geweest. Hij was niet tegen de achturige arbeidsdag, mits die door de arbeiders zelf werd genomen en gehandhaafd, zodat wet en staatscontrole overbodig zouden zijn en de staatsmacht er niet door zou worden versterkt.

In beginsel en in wezen was Nieuwenhuis tolerant, zoals hij vaak heeft bewezen. Tijdens de eerste wereldoorlog colporteerde hij als anarchist met 'Het imperialisme, de wereldoorlog en de sociaal-democratie' van de revolutionaire sociaal-democraat H. Gorter. Het roeyement van Van der Goes had zijn goedkeuring niet weggedragen. Een motie van afkeuring tegen Troelstra in de afdeling Amsterdam van de S.D.B. was door zijn toedoen niet in stemming gebracht. De Belgische socialist Cesar de Paepe, die aanvankelijk aanhanger van de anarchist Proudhon was geweest, maar ten slotte parlementair partijsocialist was geworden, is voor Nieuwenhuis steeds een vriend gebleven. In 1900 heeft hij zijn

jongste zoon naar hem vernoemd. In de eerlijkheid en de belangeloze toewijding van De Paepe had Nieuwenhuis een volledig vertrouwen, maar de leiders van de S.D.A.P. vertrouwde hij vrijwel geen van allen. 'Nooit kan men het iemand ten kwade duiden', had hij in zijn intreepreek te Beverwijk in 1871 gezegd, 'dat hij een andere overtuiging bezit dan wij, maar wel dat hij geen overtuiging heeft.' En de mannen van de S.D.A.P., zo meende hij, hadden over het algemeen in het geheel geen overtuiging. 'Terwijl ik zeer goed kan debatteren met een parlementair over de beginselkwestie, kan ik het niet doen met de hoofden der S.D.A.P., omdat ik weet dat zij de strijd niet als beginsel zijn gaan voorstaan.' Aldus een verklaring in 'Van Christen tot Anarchist'.

Nieuwenhuis ging zo volkomen in 'de beweging' op, dat hij zich er als het ware mee vereenzelvigde. Met een zeker egotisme voelde hij kritiek op en ontrouw aan de partij als tegen hem persoonlijk gericht, in het bijzonder met betrekking tot Troelstra en Van der Goes. Hij beschouwde hen als persoonlijke vijanden die bezig waren achter zijn rug met alle ontevreden elementen - bij voorbeeld leden van wie hij een stuk niet in Recht voor Allen had opgenomen - oppositie te voeren. De vijandschap was geheel wederkerig.

Van Kol had in 1888 aan Nieuwenhuis geschreven, hem met zijn verkiezing tot lid van de Kamer niet te kunnen feliciteren: 'Men juicht niet als men een vriend een verpeste woning ziet binnentreden.' In 1891, toen Nieuwenhuis niet was herkozen, schreef Van Kol in gelijke geest. Dat dezelfde Van Kol twee jaar later een 'onstuimige, soms wat onbesuisde kampioen voor het parlementaire socialisme' was geworden - om de woorden van dr. Wansink te gebruiken - kon Nieuwenhuis niet verdragen. Bovendien bestond er nog een onaangename financiële kwestie tussen hen beiden.

Dat Schaper, die in De Wachter van 11 januari nog had verklaard - al was hij niet tegen het meedoen aan verkiezingen - van de parlementaire weg allerminst heil te verwachten, een half jaar later met Troelstra, die hij in 1892 niet

vertrouwde, en met Van der Goes, die hij een half jaar eerder nog bij de 'smeerlappen' had ingedeeld, had samengewerkt om de S.D.A.P. te stichten, was voor Nieuwenhuis een bittere teleurstelling.

De strijd tussen de parlementairen en de antiparlementairen kreeg een uitgesproken persoonlijk karakter. In zijn memoires schrijft Nieuwenhuis: 'Het is jammer dat zulke verschillpunten zich niet principieel ontwikkelen, zodat men ten slotte, gevoelende dat men niet bij elkander behoort in hetzelfde verband, met waardering van elkanders persoon uiteengaat. Maar, helaas! het vertrouwen werd gemist, omdat wij bij ervaring wisten hoe onbetrouwbaar personen als Troelstra waren. Het persoonlijk element kwam er dus bij en in niet geringe mate.'

Ook bij Nieuwenhuis zelf was dit in niet geringe mate het geval, zoals wel blijkt uit het volgende citaat uit 'Van Christen tot Anarchist':

'Wanneer een Schaper de f 100,—, die hij gevraagd heeft, van mij en niet van v. Kol had gekregen; wanneer een Helsdingen niet totaal uitgeput ergens anders uitkomst had gezien; wanneer een Hermans een goed bestaan had kunnen vinden in zijn [blad] "Roode Duivel"; wanneer een Soep van mij een melkzaakje had gekregen, waarom hij mij gevraagd heeft en in plaats van dat nu geld voor 'n boekenzaak kreeg van anderen, parlementairen; wanneer een Reijndorp' (die later weer tot de anarchistische richting is teruggekeerd) 'niet ook "moest vreten" en dit niet kon doen aan de kant der "vrijen"; wanneer een Fortuyn niet gezien had dat er aan de andere kant meer te halen was — al deze mensen zouden niet naar de S.D.A.P. zijn gegaan als geheel in strijd met hun temperament en natuur. Alleen met Vliegen maak ik een uitzondering, want die is (...) een parlementariër van natuur.'

Tegen Troelstra gebruikte hij het kwalijk te verdedigen argument, dat Troelstra wel antiparlementair zou zijn geweest, als hij indertijd maar tot redacteur van Recht voor Allen was benoemd. Toen Troelstra zijn brief in 1890 schreef, was Nieuwenhuis lid van de Kamer, waar hij zich niet tot agitatie beperkte, maar aan de wetgevende arbeid deelnam.

Prettig doet dit alles niet aan. Al heeft Nieuwenhuis erkend, dat 'later' ook overtuigde parlementairen zich bij de S.D.A.P.

hebben aangesloten, te zeer heeft hij zijn parlementaire tegenstanders als najagers van het eigenbelang gezien. Een parlementaire partij biedt de leiders inderdaad grote mogelijkheden tot bevrediging van de geldingsdrang, tot stoffelijk voordeel en tot een goede carrière en ongetwijfeld worden velen, zij het slechts onderbewust, daardoor beïnvloed. Maar in anarchistische en syndicalistische kringen doen zich - zij het in mindere mate doordat men er niet zoveel posten heeft te vergeven - dezelfde of soortgelijke euvelen voor. De mening dat in het belang van het socialisme allereerst het levensniveau van de arbeiders moet worden verbeterd en dat dit het best langs parlementaire weg kan geschieden, behoeft men niet te delen, om te erkennen dat de aanhangers van die mening nog geen 'baantjesgasten' behoeven te zijn. De invloed van Domela Nieuwenhuis was in 1894 zo groot, dat de oprichting van de S.D.A.P. aanvankelijk een fiasco is geweest. Tegenover de 6000 leden in 130 afdelingen van de S.D.B. in 1893 telde de S.D.A.P. op haar congres in 1895 slechts 24 afdelingen met nog geen 600 leden. Daarbij nam genoeg geen arbeiders en volgens Vliegen hebben ten hoogste 250 leden van de S.D.B. zich bij de S.D.A.P. aangesloten.

Einde van de S.D.B.

In 1894 werd de S.D.B. tot verboden vereniging verklaard, omdat hij zich (op voorstel van Schaper!) in 1892 had uitgesproken voor 'wettelijke of onwettelijke, vredelievende of gewelddadige' middelen. De S.D.B. veranderde daarom zijn naam in: Socialistenbond.

Bij iedere scheuring in een beweging en de daarmee gepaard gaande strubbelingen trekken een groot aantal leden, het geharrewar en de vaak niet op hoog peil staande broederstrijd moe, zich teleurgesteld terug. In 1897 bedroeg het aantal leden nog slechts ruim 2000.

Aanvankelijk werd het voorstel Hoogezand-Sappemeer enigszins verzacht. Nieuwenhuis verdedigde het bij uitzondering meedoen aan verkiezingen, indien het gezag erdoor

kon worden ondermijnd. In 1896 werd besloten dat Bond en afdelingen niet aan verkiezingen zouden deelnemen, maar de leden werden vrij gelaten. Ook nu achtte Nieuwenhuis gevallen denkbaar waarin hij naar de stembus zou gaan. Hij wees op de anarchisten in Chicago, die aan de verkiezing van gouverneur Altgeld hadden meegewerkt, omdat deze, indien hij zou worden gekozen, herziening had toegezegd van het proces, waarbij in 1887 vijf anarchisten ter dood en drie tot langdurige gevangenisstraffen waren veroordeeld. (De herziening, die inderdaad heeft plaatsgehad, leidde tot vrij-spraak.)

In 1897 evenwel, toen wederom werd besloten de leden vrij te laten, vond Nieuwenhuis dit inconsequent en trok hij zich - op vijftigjarige leeftijd - uit de Bond terug. Hij verdedigde het vormen van los van elkander staande groeperingen, zonder centrale raad, die voor zover zij dit wensten, voor bepaalde acties konden samenwerken. Bij wijze van overgang voerde hij nog drie maanden de redactie van Recht voor Allen, het orgaan van de Socialistenbond.

Op 2 april 1898 verscheen, als zijn persoonlijke uitgave, een nieuw blad: De Vrije Socialist. Na lange tijd te hebben geweeft, was Nieuwenhuis anarchist geworden.

Zijn mederedacteur Christiaan Cornelissen - vrijheidslievend socialist, die zich 'libertair communist' noemde - was een uitgesproken voorstander van organisatie, met name van het revolutionaire syndicalisme, en verklaard tegenstander van het individualistisch anarchisme. Hij wenste niet de redactie van Recht voor Allen voort te zetten, omdat hij dan enerzijds de S.D.A.P. en anderzijds de min of meer individualistische opvattingen van Domela Nieuwenhuis zou moeten bestrijden. Hij gaf Nieuwenhuis in overweging, naar het buitenland te gaan, maar deze voelde zich daarvoor te oud. Daarop is Cornelissen in Frankrijk gaan wonen.

In het laatste door hem geredigeerde nummer van Recht voor Allen, dat van 26/27 maart 1898, schreef Nieuwenhuis in zijn afscheidsartikel, het verschil in beginsel tussen de Socialistenbond en de S.D.A.P. niet te zien en spoedig een

verzoenings- of verbroederingscongres te verwachten. Ruim een jaar later, op 24 juni 1899, had een dergelijk congres plaats, op welk congres de Socialistenbond besloot op te gaan in de S.D.A.P.

De anarchist

Zoals de predikant Domela Nieuwenhuis langzamerhand socialist was geworden, zo was in de sociaal-democraat, eveneens zeer geleidelijk, de anarchist gegroeid. Hij had altijd al enige sympathie voor de anarchie gevoeld, getuigt hij in zijn gedenkschriften, 'omdat daarin het vrijheidsbeginsel, mij altijd zo lief, lag opgesloten'. Volgens Vliegen coquetteerde Nieuwenhuis altijd ietwat met het anarchisme, stelde hij zich er althans zeer ongaarne vierkant tegenover. Zestien jaar voor hij anarchist werd, uitte hij, in de New Yorker Volkszeitung van 24 december 1881, gedachten die volkomen in de lijn van het federalistische en anarchistische denken liggen. Hij kwam op voor de autonomie der gemeenten, erkende geen alleenzaligmakende socialistische leer en onderschreef de uitspraak van de redactie dat de macht, zelfs in handen van de eerlijkste en bekwaamste handen, tot vloek wordt, zodat slechts in het reduceren dezer macht tot nul, of in ieder geval tot het denkbaar kleinste minimum, de ware vrijheid is te zoeken.

In Recht voor Allen van 28 oktober 1885 nam hij in een hoofdartikel een groot deel van het manifest op, dat de anarchist Elisée Reclus had aangeplakt aan de vooravond van de Franse verkiezingen, die Nieuwenhuis in Parijs had meegemaakt. In dat manifest werden de wetgevende lichamen een bedorven omgeving genoemd, zodat men zich niet moet verwonderen, als de afgevaardigden er bedorven uitkomen. In zijn begeleidend woord zegt Nieuwenhuis dat er woorden in dat manifest stonden, wier waarheid meer dan eens was gebleken. En hij ontkent dat het algemeen kiesrecht redding zal brengen.

Het voltrekken van het doodvonnis, op 11 november 1887, aan vier onschuldig veroordeelde anarchisten in Chicago,

brengt de sociaal-democraat Nieuwenhuis 'al weer een stapje dichters bij het anarchisme', zoals hij in zijn gedenkschriften verklaart.

In Recht voor Allen van 10 oktober 1888 - hij was toen nog slechts vijf maanden lid van de Kamer - schreef hij een artikel tegen het parlementarisme, waarin hij het grapje van een 'geestig Fransman' aanhaalt, dat het woord parlement zou zijn afgeleid van 'parler' en 'mentir': praten en liegen.

Als sociaal-democraat vertaalde Nieuwenhuis artikelen en de brochure 'Aan de Jongelieden' van de anarchist Kropotkine. Volgens Vliegen zou hij ook het in 1888 verschenen boekje 'God en de Staat' van de anarchist Bakoenine hebben vertaald, terwijl dr. Wansink in zijn proefschrift mededeelt, dat Nieuwenhuis, onder het pseudoniem Germanus, de vertaler is geweest van 'De verovering van het brood' van Kropotkine, dat in 1894 is verschenen.

In zijn rede op 24 november 1889 te St. Annaparochie over de Franse revolutie betoogde Nieuwenhuis, dat de arbeiders het werk zelf ten uitvoer moeten brengen en niet te veel vertrouwen op de leiders moeten hebben, dat ieder zijn eigen leider moet zijn.

Merkwaardig is voorts de intense strijd die Nieuwenhuis reeds als sociaal-democraat tegen de parlementaire en reformistische ontwikkeling van de Duitse zusterpartij heeft gevoerd. De leiders dier partij hadden reeds lang voor de jaren negentig het revolutionaire standpunt, dat de S.D.B. steeds heeft gehandhaafd, volledig prijsgegeven en zich geheel op het verwerven van een zo groot mogelijk aantal stemmen bij de verkiezingen gericht. Nieuwenhuis voorzag dat de Duitse partij geheel zou ingroeien in de bestaande nationalistische en kapitalistische staat en een burgerlijke hervormingspartij zou worden, die de beginselen alleen nog als uithangbord zou gebruiken. Daar haar leiders zowel in de Rijksdag als in het partijongaan Vorwärts de nationale verdediging hadden aanvaard, voorzag hij reeds een kwart-eeuw voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog, dat de Duitse sociaal-democratie zich op den duur volledig met het

Duitse militarisme en imperialisme zou verzoenen.

In een uitvoerig artikel ('Les divers courants de la social-démocratie allemande') in La Société Nouvelle van 1892 bestrijdt hij - als steeds getuigende van grote belesenheid - het officiële standpunt der Duitse partij, zoals dat op het in 1891 te Erfurt gehouden congres tot uitdrukking was gekomen. Op het Duitse partijcongres te Gotha in 1876 had de partijleider Wilhelm Liebknecht agitatorisch optreden in het parlement, zoals bij voorbeeld 'het ontmaskeren van de smaadvolle huichelachtige tactiek van het liberalisme' verdedigd, maar het deelnemen aan de praktische parlementaire arbeid afgewezen. Nieuwenhuis wijst er op dat Liebknecht het laatste toen 'komediespel' had genoemd, waaraan hij nimmer zou meedoen, terwijl de Duitse socialisten thans aan het tot stand komen van wetten hun volledige medewerking verleenden.

Smalend merkt hij in zijn artikel op: 'In hun verbeelding zien wij Bebel of Liebknecht reeds als rijkskanselier onder Wilhelm II met een uit sociaal-democraten samengesteld ministerie. (...) Is men naïef genoeg om te menen dat dat ook maar enig resultaat zou afwerpen?'

Toen de oppositionele 'Jongeren' in 1891 op het congres te Erfurt revolutionaire en antiparlementaire denkbeelden verkondigden, had Liebknecht hun gezegd, dat zij zich liever anarchist moesten noemen. In zijn artikel reageert Nieuwenhuis daarop met de woorden: 'Zodra men niet dezelfde mening heeft als hij [Liebknecht], wordt men anarchist en om dan als politespion te worden behandeld is maar een stap.' Nieuwenhuis protesteert daar tegen en zegt 'dat men het woord "anarchist" niet mag beschouwen als een belediging waarvoor men zich zou moeten schamen. De namen van de martelaren van Chicago, van [de anarchist] Elisée Reclus, van Kropotkine en zoveel anderen behoren voldoende te zijn om dergelijke onwelwillende insinuaties achterwege te laten.'

In zijn artikel 'Le socialisme en danger?' - geschreven naar aanleiding van het internationaal socialistencongres in 1893

te Zürich -, welk artikel, in 1894, eveneens in La Société Nouvelle is verschenen, keert Nieuwenhuis zich, met gebruikmaking van talrijke citaten uit vroegere congresverslagen en brochures, opnieuw tegen de parlementaire en reformistische sociaal-democratie, die hij als een verworping van het socialisme beschouwt. Tegen de Duitse partijleider Wilhelm Liebknecht voert hij een aantal citaten aan uit diens in zijn revolutionaire tijd geschreven, in 1869 verschenen en in 1874 ongewijzigd herdrukte brochure 'Ueber die politische Stellung der Sozialdemokratie'. In deze brochure had Liebknecht betoogd, dat het socialisme een kwestie van macht is, die niet in het parlement, doch alleen in de straat, op het slagveld kan worden beslist en dat redevoeringen in het parlement geen enkel nut hebben. Volgens Liebknecht van destijds zou een socialistische meerderheid in het parlement staat en maatschappij niet kunnen hervormen: een compagnie soldaten zou het parlement uiteenjagen en de weerbarstigen zouden worden opgesloten.

In duidelijke taal spreekt Nieuwenhuis zich in zijn artikel tegen het parlementaire en reformistische socialisme uit:

'Alle hervormingen dienen slechts om de bestaande staat te versterken.'

'Het parlementaire socialisme moet uitlopen op staats-socialisme.'

'De zegepraal van de sociaal-democratie zal de nederlaag van het socialisme zijn, zoals de overwinning van de christelijke kerk de val van het christelijk beginsel is geweest.'

Reeds in zijn 'sociaal-democratische' tijd schreef Nieuwenhuis in deze geest. Niet geheel ten onrechte verklaarde Van Kol in een ingezonden stuk in Recht voor Allen van 19/20 december 1893: 'Nieuwenhuis nadert - wellicht sneller dan hij nu nog zelf weet of inziet - voortdurend meer de anarchistische theorie.' Het zou nog vier jaren van twijfel en aarzeling duren voor hij geheel tot het anarchisme overging.

In Recht voor Allen had Nieuwenhuis de anarchisten meermalen bestreden. Hij beschouwde hen als mede-socialisten,

omdat zij de privaateigendom bestreden. Zijn kritiek - over het algemeen welwillend en niet hatelijk - gold vooral hun afkeer van organisatie, waarvan hij toen zelf een warm voorstander was. In 1889 heeft hij het onverantwoordelijk genoemd 'het niet georganiseerde proletariaat ten strijde te voeren tegen de georganiseerde macht van het kapitalisme'. In Recht voor Allen van 27/28 juni 1893 verklaarde hij, in de anarchisten volstrekt geen politieespionnen te zien, maar hij verweet hen dat zij, werkende tegen organisatie, met hun eeuwig gewroet in en tegen de S.D.B. de arbeidersweging verzwakten. Een jaar later evenwel constateert hij met vreugde in hetzelfde blad, dat de anarchisten steeds meer hun individualistisch karakter hadden verloren, dat zij niet meer tegen organisatie, congressen en het kiezen van een bestuur waren, zodat samenwerking met hen z.i. mogelijk was geworden.

Nadat hij in 1897 tot het anarchisme was overgegaan, wilde Nieuwenhuis niet meer voor een organisatie werken. Toen in 1903 op een nationale conferentie van vrije socialisten en anarchisten het onderwerp 'organisatie' werd besproken, zei Nieuwenhuis dat men maar eens moest uiteenzetten hoe organisatie mogelijk is zonder gezag. Hij was van oordeel dat zo'n conferentie alleen theoretische vraagstukken behoorde te bespreken, maar geen enkel besluit kon nemen. Toen op het internationale anarchistencongres van 1907 te Amsterdam een anarchistische internationale was gesticht, sprak Nieuwenhuis in zijn blad van een 'dodgeboren kind'. 'De eerste stap', schreef hij, 'is gezet op een gevaarlijke weg. Vergissen wij ons niet, dan zullen zij die werkelijk anarchistisch gevoelen en denken, spoedig deze internationale loslaten en degenen die blijven, zullen langzamerhand afzakken tot de sociaal-democratie, waar zij eigenlijk thuis behoren.'

Overigens had Nieuwenhuis geen bezwaar tegen samenwerking in kleine groepen, in de grotere steden liefst in buurtgroepen. Ook had hij geen bezwaar tegen een samenwerking van verschillende groepen voor een concreet en beperkt doel, van geval tot geval, mits zij tijdelijk en geheel vrijwillig

was. Maar teleurgesteld door kerk en partij wees hij, althans voor anarchisten, alle landelijke organisatie nadrukkelijk af. Hij was niet tegen organisatie van vegetariërs, geheelonthouders, vrijdenkers of antimilitaristen, maar heeft op de Nederlandse anarchistische beweging een dusdanig stempel gedrukt, dat velen in den lande menen, dat *het* anarchisme *anti*-organisatorisch zou zijn. Dit geldt voor het individualistische anarchisme, maar niet voor het sociaal-anarchisme, dat in verschillende landen grote arbeidersorganisaties in het leven heeft geroepen.

Men kan echter Domela Nieuwenhuis ook weer niet als individualistisch anarchist beschouwen. Hij heeft zich altijd uitdrukkelijk *sociaal*-anarchist genoemd en tot het einde van zijn leven is hij het heil blijven verwachten van het vroeger of later revolutionair optreden van de arbeidersmassa's. Bij de algemene werkstaking van 1903 was hij dan ook actief op post, evenals in november 1918, toen de revolutionaire bewegingen in het buitenland een ogenblik naar Nederland schenen te zullen overslaan. Maar hij heeft tegenover de S.D.A.P. niet een georganiseerde beweging gesticht, die in een revolutionaire situatie invloed zou hebben kunnen uitoefenen.

Tegenover de in het Nationaal Arbeids-Secretariaat georganiseerde syndicalistische vakbeweging stond Nieuwenhuis allerminst vijandig, maar hij zag daarin toch meer een federalistisch georganiseerde beweging van de arbeiders zelf voor het, door middel van directe actie, behartigen van hun belangen, dan dat hij deze beweging - zoals o.a. de Franse en Spaanse syndicalisten dat deden - beschouwde als de leerschool waar de arbeiders zich moesten voorbereiden op het overnemen van de produktie en op het beheren van het economisch en openbaar raderwerk. Nieuwenhuis was geen anarcho-syndicalist, bij het N.A.-S., dat hij als lid van de centrale raad van de S.D.B. in 1893 had helpen stichten, is hij nooit aangesloten geweest, organisatorisch heeft hij er nooit voor gewerkt. Maar nimmer heeft het N.A.-S. tevergeefs een beroep op hem gedaan. Op talloze door het

N.A.-S. belegde vergaderingen heeft hij het woord gevoerd en bij elke staking vonden de arbeiders van het N.A.-S. hem aan hun zijde.

Omgekeerd hebben de leden van het N.A.-S. hem op de handen gedragen. Toen hij in 1913 arm was geworden, hebben vooral zij - met zijn directe volgelingen die echter veel kleiner in aantal waren - de gelden opgebracht die hem in staat stelden verder te leven zoals hij dat gewend was. Na zijn dood hebben zij, te zamen met de anarchisten, hem een uitvaart bereid als geen koning ten deel is gevallen. En het zijn hoofdzakelijk de syndicalistische arbeiders geweest die het kapitaal hebben bijeengebracht, waardoor zijn invalide weduwe zonder financiële zorgen heeft kunnen leven. Zijn standbeeld te Amsterdam, waartoe de anarchist Rijnders het initiatief had genomen, is dank zij het werken van syndicalistische arbeiders tot stand gekomen.

Domela Nieuwenhuis trok als anarchist, zoals hij zo vaak had gedaan, een parallel tussen het oude christendom en de oude socialistische beweging: beide waren te gronde gegaan, zo redeneerde hij, niet van buiten af, niet door de heersende machthebbers, maar van binnen uit, door aanpassing bij de machthebbers. Hij poogde niet een nieuwe beweging te stichten die de juiste weg naar het socialisme zou inslaan, maar stelde zich uitsluitend tot taak 'propaganda voor de beginselen en kritiek', gelijk hij het in 1897 op het congres van de Socialistenbond had uitgedrukt. Hij stelde zich ten doel de vrijheidslievende geest aan te kweken en de idee der vrijheid en individualiteit hoog te houden tegenover gezag en dwang. Daartoe propageerde hij de zuivere idee in al haar consequenties. Inconsequentie was hem een gruwel. Daarnaast beschouwde hij het als zijn taak de parlementaire sociaal-democratie te bestrijden en zoveel mogelijk afbreuk te doen. 'Als de sociaal-democratie niet strandt op de klip van het staatsocialisme, dan zal dit te danken zijn aan de anarchisten', schreef hij in 1895 in 'Autoritair en libertair socialisme'. En in 1902 zegt hij in 'De Geschiedenis van het Socialisme', dat het aan het anarchisme is te danken

'dat de sociaal-democratie niet nog dieper is gezakt in het moeras der hervormingen op de grondslag van de hedendaagse staat'.

In tegenstelling tot Nieuwenhuis stond de S.D.A.P. op het standpunt dat zij, om haar doeleinden te verwezenlijken, de massa achter zich moest krijgen. Zij baseerde zich daarom niet op de geest van de opstandige arbeiders, maar richtte zich naar de mentaliteit van de in het algemeen allerminst revolutionaire menigte en poogde haar te winnen door het behartigen van haar opportunistische verlangens.

Nieuwenhuis meende dat de arbeiders in wezen revolutionair zouden optreden, als zij maar voldoende waren voorgelicht en opgevoed. Dat het proletariaat niet méér revolutionair bewust werd, schreef hij toe aan de invloed van de sociaal-democratische politici. Dit was de grondslag van zijn haat tegen de sociaal-democratische leiders.

De anarchisten hebben met hun vaak felle kritiek de ontwikkeling van de sociaal-democratie tot burgerlijke hervormingspartij op den duur niet kunnen keren, maar zij hebben die wel in belangrijke mate vertraagd. Vandaar de haat van de sociaal-democraten tegen de anarchisten.

Deze wederzijdse haat, die bij de algemene werkstaking van 1903 bittere gevolgen heeft gehad, drukte ook al te zeer zijn stempel op de wederzijdse polemieken en wederkerige bestrijding. ¹⁾

In een artikel in het Gedenkboek dat hem in 1916 op zijn zeventigste verjaardag is aangeboden, getuigt zijn vroegere medestrijder, de later parlementair geworden R. van Zinderen Bakker, dat Nieuwenhuis voor de oude socialistten is geweest, 'wat Jezus van Nazareth moet zijn geweest voor de eerste christenen, namelijk een mens van vlees en bloed weliswaar, maar met een stralenkrans van hoge en reine ideeën om het hoofd'. Maar in hetzelfde artikel schrijft hij

---

¹⁾ Over de rol en de houding van Nieuwenhuis in 1903 zie mijn brochure 'De stakingen van 1903'.

ook: 'Of hij [D.N.] dan nooit onrechtvaardig in zijn oordeel en bitter in de uiting daarvan is geweest? zelfs tegen zijn beste vrienden? en meer hatelijk dan aan de goede zaak bevorderlijk was? ach ja, ik vermeen dat!'

Inderdaad is Nieuwenhuis ook tegenover zijn naaste geestverwanten wel nodeloos hatelijk geweest. Als de anarchist Enrico Malatesta, die voor het Italiaanse volk was wat Nieuwenhuis voor het onze is geweest, in 1907 op een internationaal anarchistencongres te Amsterdam slechts zegt: 'De maatschappij is flink georganiseerd en vindt niets beter dan dat de massa ongeorganiseerd is', schrijft Nieuwenhuis in zijn blad: 'Dan wil hij blijkbaar tegenover de stevige organisatie van de staat een andere stevige organisatie. Maar toen hij dat zei, had men hem moeten toeroepen: maar mijn goede vriend, ga naar de sociaal-democraten, die zeggen precies hetzelfde.' Wie zijn anti-organisatorische opvattingen niet deelde, werd door Nieuwenhuis als het ware automatisch naar de sociaal-democraten gedirigeerd.

Ook het peil van De Vrije Socialist leed ernstig onder hatelijke aanvallen op werkelijke of vermeende tegenstanders. De anarchist J. Methöfer zou bereid zijn geweest zijn krachten aan het blad te geven, zoals hij in 1900 Cornelissen schreef, 'indien Nieuwenhuis maar niet zo kleinlich, zo demagogisch was' en zijn blad door 'uitsluitend persoonlijke aanvallen' niet 'ongenietaar' maakte. Van Emmenes was, in 1899, van oordeel dat in het blad 'te zeer het kleine nietige propagandawerk en ruziewerk voor eigen persoon aan 't woord' was. Cornelissen verklaart in zijn memoires elke regel uit de beide brieven te hebben kunnen onderschrijven en staakte eveneens zijn medewerking aan 'De Vrije'.

De mening dat de anarchist Domela een spoedige sociale revolutie zou hebben verwacht die een wereld van vrijheid, gelijkheid en broederschap zou hebben ingeluid, is onjuist. Een dergelijke heilsverwachting was overigens aan het einde van de vorige eeuw, zowel onder parlementaire als

onder revolutionaire socialisten vrij algemeen. Engels en Bebel durfden zelfs het tijdstip van de zegepraal der Duitse sociaal-democratie te voorspellen. Nieuwenhuis daarentegen verklaarde dat hij hun optimistisch geloof voorlopig niet kon delen. Reeds in 1893 heeft hij gezegd zeer goed te begrijpen, dat de naaste toekomst aan de parlementaire richting zou zijn. Hij beseftte 'dat de maatschappij, het resultaat van eeuwenlange strijd, niet op één enkele dag kan worden verbeterd', gelijk hij in 'De Geschiedenis van het Socialisme' schreef. 'Ook wij zijn van mening, dat het staatsocialisme in de lucht zit en eruit moet', verklaarde hij in hetzelfde boek. De mening dat Nieuwenhuis na een 'Kladderadatsch' de 'heilstaat' zou hebben verwacht, is onjuist. Pas als de tijd rijp is, zal het socialisme in praktijk worden gebracht, was zijn standpunt. En als anarchist was zijn doel: de geesten rijp voor een vrij socialisme te maken en de autoritaire richting van het socialisme te bestrijden.

Haast had Nieuwenhuis niet. Hij was een zaaier, maar verbeidde niet met ongeduld de opkomst van het zaad. In zijn Afscheidsrede van de kerk in 1879 zei hij reeds: 'Daarom niet dadelijk vrucht verwacht van 't zaad dat wij in de akker strooien. Misschien zien wij er niets van. Geen nood! Als de overtuiging maar in ons leeft, dat 't goede zaad op moet komen en vrucht zal dragen.'

Dat een groot aantal volgelingen hem in de steek liet, heeft hem als man van beginsel niet kunnen deren, althans niet kunnen beïnvloeden. Op het congres van de Socialistenbond in 1897, waarop hij met deze Bond heeft gebroken, verklaarde hij: 'Men moet niet in de grootte der partij, maar in de kracht der beginselen zijn heil zoeken. Dan zal men veel sterker zijn. Zelfs al blijft men ten slotte alléén staan, dan zal men in zijn isolement zijn kracht bewaren. (...) En wij moeten dan met Victor Hugo zeggen: ook al blijft er maar één getrouw, dan zal ik deze éne zijn.' Dezelfde gedachte komt men voortdurend in zijn geschriften tegen: De minderheden zijn in de geschiedenis altijd de drijfkracht geweest, schreef hij in 'Le socialisme en danger'.

Politieke feeling miste Nieuwenhuis zeker niet. Hij was een nuchter denker, een echte rationalist, had de regeerders, en in het algemeen zijn tegenstanders, zeer goed door, gaf meermalen blijk van tactisch inzicht en heeft menige politieke frase ontzenuwd door ze belachelijk te maken, zoals bij voorbeeld de illusie dat de heersende klasse op grond van een parlamentsbesluit van haar voorrechten vrijwillig afstand zou doen. De eerste wereldoorlog heeft hij voorspeld en hij heeft er onvermoeid voor gewaarschuwd. De politieke ontwikkeling van het parlementaire socialisme tot een zich bij de bestaande maatschappij aanpassende hervormingsbeweging heeft hij nauwkeurig voorzien.

Politicus in de engere zin van het woord was hij, althans na 1897, niet. Volgens Cornelissen had hij zich 'als volksredenaar door jarenlange noeste propaganda een naam gemaakt en de algemene sympathie verdiend', maar miste hij 'de bekwaamheden nodig voor de leiding van een grote beweging', waarvoor hij 'absoluut ongeschikt' was.

Nieuwenhuis *wilde* ook geen politicus zijn. Als Vliegen in 'De Dageraad der Volksbevrijding' schrijft: 'Een politiek leider moet een zekere plooibaarheid bezitten, moet bij veranderde omstandigheden zijn politiek weten te wijzigen naar die omstandigheden. Dat nu heeft Nieuwenhuis nooit gekund' - dan beschouwt Nieuwenhuis dit als een 'kompliment' als een 'loftuiting': 'Ik was namelijk niet in de wieg gelegd voor politiek leider omdat mijn karakter mij niet toeliet om telkenmale naardat de omstandigheden het voorschrijven, te knoeien en te konkelen. Geen enkel politiek leider ontkomt hieraan. Beginselen naar belangen te plooiën, dat is de grote vaardigheid waarover een politiek leider moet beschikken en dat is - ik erken het volgaarne - door mij nooit gedaan (...); al ging ik dan ook onder als politiek leider, ik bleef gespaard als mens en dat staat nog steeds hoger bij mij.'

Inderdaad heeft Nieuwenhuis nimmer zijn beginsel verloochend voor politiek gewin.

In de latere jaren van zijn leven heeft Nieuwenhuis vooral

de nadruk gelegd op het grote belang van de opvoeding van het opkomende geslacht, waaraan 'de beweging' naar zijn mening niet voldoende aandacht had besteed. De opvoeding tot vrijheid moest z.i. op de school beginnen, maar de bestaande school beschouwde hij als een machtsinstrument van de bezittende klasse. Hij noemde haar het voorportaal van de kazerne, omdat zij de kinderen opvoedt tot gehoorzame onderdanen van de staat, die zich aan kapitalisme en militarisme onderwerpen. Een neutrale school noemde hij een onding, 'gelijk alles wat neutraal is'. Hij was voorstander van scholen, waar elk kind zich naar eigen aard in vrijheid en met eigen verantwoordelijkheid - dus in de geest van het latere Montessori-onderwijs - zou kunnen ontwikkelen. In 1939 is in de Zaanstreek, voornamelijk door geestverwanten van Nieuwenhuis, een school voor 'persoonlijkheids-onderwijs' opgericht. Zij draagt in geen enkel opzicht een politiek karakter, is met 72 leerlingen begonnen en telt er thans ruim 200.

Tijdens het leven van Nieuwenhuis zijn door de anarchistische 'Bond voor rationalistische opvoeding van het kind' in verscheidene plaatsen 'ontspanningsscholen', als tegenhanger van de christelijke zondagsscholen, gesticht. Voor kinderen schreef Nieuwenhuis kleine, door deze Bond uitgegeven boekjes over de Commune van Parijs, over Robert Owen en over de stichter van Spaanse 'moderne' (niet-katholieke) scholen, de in 1909 gefusilleerde Francisco Ferrer, met wie hij zeer bevriend is geweest. Ook richtte Nieuwenhuis zich in geschrifte tot de jongeren en tot de ouders als opvoeders van hun kinderen.

Duidelijk zag Nieuwenhuis dat de maatschappij zich ontwikkelde in de richting van het staats- en gemeentesocialisme, maar hij meende dat deze 'staatsslavernij' niet lang zou duren, omdat de vrijheidszin van de mensen er tegenop komt. Hij geloófde in de vrijheid; naast het terrein van de staatsbemoeiing zag hij een groeien van de anarchistische vrijheidszin op velerlei levensgebied. En hij volhardde in

zijn overtuiging dat de 'natuurlijke vrijheidszin der mensen' uiteindelijk zou zegevieren.

De antimilitarist

Gedurende een halve eeuw heeft Domela Nieuwenhuis een krachtige strijd gevoerd tegen oorlog en militarisme. Allereerst uit humanitaire overwegingen. Op 29 september 1870, het eerste jaar van de Frans-Duitse oorlog, had hij de burgers van Harlingen ter vergadering in de doopsgezinde kerk opgeroepen om een Vredesbond te stichten en in een adres aan de koning te verzoeken, het recht tot het verklaren van oorlog in handen van de volksvertegenwoordiging te leggen. In zijn als brochure uitgegeven rede schreef hij de Duitse overwinningen aan de 'kracht der kennis' toe en achtte hij het 'natuurlijk en gelukkig dat niet die onzedelijke, roofzieke en barbaarse legerhorden der Franken de overwinning hebben behaald'. Later echter kreeg Frankrijk, het land van de Revolutie, zijn grote liefde en zou hij constateren dat men in Duitsland het woord 'vrijheid' nog niet kon spellen.

Een tot bewustzijn gekomen volk, zo staat er in de rede, zal aan een oproeping ten oorlog niet maar dadelijk gevolg geven, maar de volksleiders in staat van beschuldiging stellen, indien het niet zou gaan om een verdedigingsoorlog, die hij toen nog aanvaardde.

Later heeft Nieuwenhuis een rol gespeeld in de Haagse afdeling van de Vredesbond. Meermalen is hij als spreker voor deze bond opgetreden en hij woonde verschillende algemene vergaderingen van deze bond bij. Op die in 1877 betoogde hij: 'De kracht, de invloed moeten niet *van boven* komen, maar *van onderen af*.' 'Men moet dan ook niet handelen met diplomaten en ministers, maar met het volk. *In het volk ligt onze kracht, onze enige kans van welslagen.*' In De Gids van 28 augustus 1872 had prof. J.T. Buys zich tegen het instellen van een internationale rechtbank voor het beslechten van geschillen tussen de staten verklaard,

omdat zo'n rechtbank, beschikkende over de macht om haar beslissingen te doen uitvoeren, de opheffing van de soevereiniteit van de staat en dus de afschaffing van de staat zou betekenen. In een artikel 'De wereld op haar malst' in Onze Tijd van 1874 kwam Nieuwenhuis tegen deze mening op en sprak hij van het vrijwillig zich onderwerpen der staten aan een internationaal volkenrecht. Als anarchist zou hij een kwart eeuw later zelf de afschaffing van de staat als een voorwaarde voor wereldvrede leren zien.

In hetzelfde artikel nam de 27-jarige predikant het op voor het geleidelijk onafhankelijk verklaren van de koloniën. Hij spreekt van 'ten koste van het zweet en bloed van inlanders' verworven schatten, van diefstallen van rovers in een land 'waar wij evenmin iets te maken hadden en hebben als Duitsers of Engelsen in ons land', terwijl telkenmale moet worden 'overgegaan tot moord (...) om de diefstal te behouden', dit alles ten koste van de zedelijke begrippen van ons zelf, omdat wij slavenhouders zijn geworden, die de 'rechten der mensheid en der menselijkheid vertrapt hebben'.

Op het internationale socialistencongres te Brussel in 1891 was door Liebknecht en Vaillant in zake het militarisme een resolutie ingediend, waarin werd uitgesproken, dat alleen de zegepraal van het socialisme een wereldoorlog kan afwenden, terwijl de verantwoordelijkheid voor een dergelijke catastrofe 'voor de mensheid en de geschiedenis alleen op de heersende klasse' werd geworpen.

Nuchter merkte Nieuwenhuis op, dat de regeringen en hun generaals om die beschuldiging zouden lachen en dat zich bespottelijk maken het ergste was wat men kon doen. Hij stelde er een door Cornelissen en de anarchist Stackelberg ontworpen resolutie tegenover, waarin werd voorgesteld, 'dat de socialisten van alle landen de oorlogsverklaring zouden beantwoorden met een beroep op het volk om de algemene werkstaking uit te roepen'. Deze resolutie werd verworpen met 13 tegen 3 stemmen, die van Engeland, Frankrijk en Nederland.

Op het internationale socialistencongres te Zürich in 1893 herinnerde Nieuwenhuis aan de op het congres van de Eerste Internationale in 1868 aangenomen resolutie van Charles Longuet en Cesar de Paepe, waarin de arbeiders werd aanbevolen om, wanneer in hun land een oorlog uitbrak, alle werk te staken. In 1891 had Nieuwenhuis van dit besluit nog geen kennis gedragen. Hij diende nu een resolutie in, waarin werd verklaard, 'dat de socialistische arbeiders der betreffende landen een oorlogsverklaring van de kant der regeringen moeten beantwoorden met de dienstweigering der dienstplichtigen in reserve (militaire werkstaking), met een algemene werkstaking in het bijzonder in alle takken van industrie welke betrekking hebben op de oorlog, en met een beroep op de vrouwen om haar mannen en zonen terug te houden'. Ook deze resolutie werd verworpen, ditmaal met 14 tegen 4 stemmen, die van Australië, Frankrijk, Nederland en Noorwegen.

Op het internationale vrijdenkerscongres dat in 1905 in Parijs is gehouden, werd een door Nieuwenhuis ingediende resolutie over het militarisme met grote meerderheid aangenomen. Daarin werd verklaard, 'dat noch de verbeteringen in het leger, noch de vermindering der legers, noch de gewapende natie (het volksleger) het resultaat kunnen verschaffen dat men nastreeft, maar alleen de formule "Geen man en geen cent aan het militarisme" de wortel van het kwaad aantast'.

Een belangrijk aandeel heeft Nieuwenhuis gehad in het tot stand komen van de in 1904 te Amsterdam opgerichte Internationale Antimilitaristische Vereniging, die alleen in Nederland levensvatbaarheid heeft gehad, waar zij tientallen jaren onder de naam I.A.M.V. een zeer krachtige agitatie tegen het militarisme en tegen het kolonialisme heeft gevoerd. De bezwaren die Nieuwenhuis tegen organisatie van anarchisten had, liet hij niet gelden tegen de I.A.M.V., ofschoon deze, met haar afdelingen en een landelijk comité, met vaste contributie en verantwoordelijke redacteuren, zich

niet van andere organisaties onderscheidde. Na haar oprichting is Nieuwenhuis enige tijd haar internationale secretaris geweest.

Reeds in zijn in druk verschenen referaat 'Oorlog aan den oorlog' voor het internationaal anarchistencongres te Parijs in 1900, welk congres door de socialistische minister Millebrand werd verboden, had Nieuwenhuis de behoefte aan een 'Rode Internationale' uitgesproken en zo werd de I.A.M.V. ook vaak genoemd.

Haar standpunt kwam tot uitdrukking in drie duidelijke leuzen: Geen man en geen cent voor het militarisme, Indië los van Holland en: Wij strijden voor een maatschappij waarin voor ruw geweld geen plaats meer is. Deze leuzen geven volledig het standpunt van Nieuwenhuis weer.

Geweldloos was dit standpunt allerminst. In het reeds genoemde referaat 'Oorlog aan den oorlog' acht Nieuwenhuis nodig: dynamiet ten gebuike van het volk, omdat dit dezelfde uitwerking zou kunnen hebben als het buskruit voor de vrijmaking der steden had gehad. Meermalen merkt hij op dat ook Jezus niet geweldloos was. In 'De Geschiedenis van het Socialisme' schreef hij, dat zelfs het revolutionair karakter van het moderne socialisme in Jezus een pleitbezorger vindt, die 'wel verre van zo zacht en zoetsappig te zijn als hij veelal, ook in de kunst, wordt voorgesteld, niet terugdeinsde voor geweld'. Hij was immers niet gekomen om vrede te brengen, maar het zwaard, hij spoorde zijn volgelingen aan een zwaard te kopen en geselde de kooplieden de tempel uit.

Met Nieuwenhuis zag de I.A.M.V. het geweld niet als een gevolg van de persoonlijke zonde van arbeider of kapitalist, maar als een uitvloeisel van de economische en politieke inrichting der bestaande maatschappij. In de strijd daartegen werd het geweld niet afgewezen, al werd vooral propaganda gemaakt voor de sociaal-revolutionaire strijdmiddelen staking en boycot, massale militaire en industriële dienstweigering. Persoonlijke dienstweigering werd gerespecteerd, maar de beslissing daartoe werd aan het oordeel van de betrokkene

overgelaten. De nadruk viel steeds op de massale directe actie. De staking van duizenden Amsterdamse arbeiders in 1921 voor de bevrijding van de dienstweigeraar-hongerstaker Herman Groenendaal - welke staking Nieuwenhuis niet meer heeft beleefd, kan als het hoogtepunt van de antimilitaristische agitatie worden beschouwd.

Met haar maandorgaan De Wapens Neder, waarvan de oplage soms steeg tot 40.000 exemplaren, en vooral ook met haar talloze propagandavergaderingen op het platteland, heeft de I.A.M.V. grote invloed gehad, ook op de leden van de S.D.A.P., van wie een aantal zich bij haar heeft aangesloten. Telkens weer werden door een aantal afdelingen op de congressen van de S.D.A.P. voorstellen ingediend om het standpunt 'geen man en geen cent' als richtsnoer voor de partij te aanvaarden.

Een groot deel van de propaganda van de I.A.M.V., en vooral ook van de oude beweging, werd rechtstreeks tot de soldaten gericht en er bestond een nauw contact met in dienst zijnde militairen. Soldaten en mariniers uitten hun klachten in De Vrije Socialist en raadden hun lotgenoten aan, niet op stakende arbeiders te schieten. Tientallen mariniers werden wegens antimilitaristische eigenschappen uit de dienst ontslagen, waarvoor zij als jongen van 14 of 15 jaar hadden getekend. Een vergadering van het 'mindere marinepersoneel' te Amsterdam verklaarde zich in 1903, het jaar van de algemene werkstaking, solidair met de arbeiders, waarmee zij bij eventueel gewelddadig optreden rekening zouden houden. Afdelingen van de Bond van miliciens en oud-miliciens belegden in hetzelfde jaar vergaderingen, met o.a. Domela Nieuwenhuis als spreker, om te protesteren tegen het onder de wapenen roepen der militairen. In een resolutie stelden zij voor, bij een werkstaking de soldij in de stakingskas te storten.

In 1893 op een vergadering van de Sociaal-democratische Militairenbond over militaire dienstweigering sprekende, bepleitte Nieuwenhuis dat de verlofgangers bij een mobilisatie in geval van oorlog thuis zouden blijven, bij voorbeeld een

tiental in elk dorp. De gemeentepolitie zou dan machteloos staan en de regering zou uit vrees voor burgeroorlog niet durven optreden en aan oorlog voeren niet meer kunnen denken.

In zijn blad, in vlugschriften, in brochures en boeken heeft Nieuwenhuis telkens weer het militarisme op alle punten aangevallen. Hij wees de ouders, de moeders in de eerste plaats, op hun plichten als opvoeders. Hij bestreed het passieve militarisme der volken, die door hun onnadenkendheid en lauwheid de oorlog mogelijk maken en deed telkens weer een beroep op het zelf-doen van arbeiders en soldaten. Hij ontmaskerde, o.a. in zijn boekje 'Vredes-stemmen', aan de hand van feiten en cijfers, de onwaarschijnlijkheid der regeringen, die vredesconferenties organiseren, maar tegelijkertijd hun bewapening opvoeren.

Toen in augustus 1913 - een jaar voor het uitbreken van de eerste wereldoorlog - het Vredespaleis in Den Haag werd geopend, belegde de I.A.M.V. in deze plaats een door vijfduizend personen bezochte meeting, waar Nieuwenhuis zijn rede aanving en besloot met de woorden: 'Het Vredespaleis is geopend - het geld heeft gesproken - de oorlog kan beginnen.'

De vrijdenker

Op velerlei gebied heeft Nieuwenhuis zich als propagandist bewogen. Hij bestreed het alcoholisme en door zijn voorbeeld zijn honderden van zijn aanhangers geheelonthouder geworden. Hij is lid geweest van de vereniging tegen de prostitutie en maakte deel uit van de commissie tot voorbereiding van het internationaal congres tegen de ontucht, dat in 1883 te 's-Gravenhage is gehouden. In een voordracht op dit congres wees hij de lage lonen en de armoede als hoofdoorzaak van de prostitutie aan, welk standpunt door een groot deel van de uit gegoede burgers bestaande vergadering met wrevel werd aangehoord, maar dat door de vrouwelijke afgevaardigden uit Frankrijk, Duitsland en

Engeland voor hun landen werd onderschreven. In augustus 1913 hield Nieuwenhuis op het congres van de internationale vegetarische unie te Den Haag een voordracht over de economische zijde van het vegetarisme. Van zijn geestverwanten zijn velen eveneens vegetariër geworden.

Een bijzonder grote rol heeft Nieuwenhuis vervuld in de strijd voor het vrije denken en tegen dogmatisme en godsgeloof. Hij behoorde niet tot dat soort vrijdenkers, die menen dat het schelden tegen christendom en de godsdiensten bewijsgronden zijn ten voordele van de vrije gedachte, dat de opsomming der misdrijven van priesters, monniken enz. de deugdelijkheid der vrije gedachte bewijst', zo verklaarde hij in 1883 in een voordracht op het internationale vrijdenkerscongres te Amsterdam. Hij beschouwde het christendom als een beschavende factor in de geschiedenis der mensheid, maar zoals het bij zijn ontstaan nodig was geweest, was naar zijn mening thans de tijd gekomen waarin het zou moeten afsterven.

Na zijn uittreden uit de kerk heeft Nieuwenhuis maandelijks voordrachten gehouden over personen uit de bijbel, die z.i. uitmunt in het tekenen van karakters. Daaraan schrijft hij ook de grote invloed van de bijbel toe. In 1903 zijn deze voordrachten, aangevuld met enkele nieuwe karakterstudies, onder de titel 'Typen' in boekvorm uitgegeven. Uit dit boek leert men de mens Domela Nieuwenhuis en zijn karakter het beste kennen.

Enige tijd is hij lid geweest van de onafhankelijke vrijmetselaarsloge 'Post nubila lux', waarvan ook Multatuli en andere vrijdenkers deel hebben uitgemaakt. Op het internationaal vrijdenkerscongres te Amsterdam in 1883 was deze loge vertegenwoordigd, maar omdat van haar geen kracht meer uitging, heeft Nieuwenhuis haar vergaderingen al spoedig niet meer bezocht.

Talrijke spreekbeurten heeft Nieuwenhuis vervuld op openbare vergaderingen van de vrijdenkersvereniging 'De Dageraad', waarvan hij in de jaren 1882-1884 hoofdbestuurder is geweest. Vele van deze voordrachten zijn, naast een dozijn

andere atheïstische geschriften, als brochure verschenen. Zijn 'Handboek van den vrijdenker' is door Rotterdamse geestverwanten postuum uitgegeven. Aan verscheidene vrijdenkersbladen en -tijdschriften heeft hij meegewerkt. Meermalen is Nieuwenhuis op openbare debatvergaderingen als verdediger van het standpunt der vrijdenkers opgetreden. Hij nam deel aan de internationale vrijdenkerscongressen te Brussel in 1880, te Amsterdam in 1883, te Rome in 1904, te Parijs in 1905 en te München in 1912. Hij hield er voordrachten over de invloed van het christendom, de scheiding van kerk en staat, het militarisme en vrijheid in de opvoeding.

Het geloof in de kerk en het geloof in God heeft Nieuwenhuis prijsgegeven, maar niet het geloof in de verwezenlijking van de idealen van het oorspronkelijk christendom, die ook de middeleeuwse ketters en wederdopers hebben bezielde. Nu de kerk deze idealen had losgelaten, hoopte hij dat het socialisme ze zou verwezenlijken. In zijn laatste preek verweet hij de kerk dat zij - onder het motto dat 'haar rijk niet van deze wereld' is - zich er niets van aantrekt of 'honderden en duizenden kinderen sterven door gebrek aan voedsel, gezonde lucht en slechte verzorging', dat zij zich verbonden heeft 'met de machtigen om te zamen het volk te onderdrukken', terwijl Jezus zich niet 'met bovennatuurlijke bespiegelingen' bezig hield, maar zich het lot aantrok 'van armen en ongelukkigen, van kleinen en onaanzienlijken'. Nieuwenhuis wenste 'met Jezus en niet met de kerk te gaan'. Hij wilde niet in het bijzonder de belangen van een bepaald kerkgenootschap behartigen, maar als humanist die der gehele mensheid dienen.

Aan de figuur van Jezus is Nieuwenhuis trouw gebleven, als vrijdenker, als socialist, als anarchist. Jezus, door hem in 'Typen' beschreven als 'de man van overtuiging', is hem een inspirerend voorbeeld gebleven. Een afgietsel van het Christusbeeld van Thorwaldsen heeft tot het einde van zijn leven op zijn schrijfbureau gestaan; in zijn werkkamer, ondergebracht in het Internationaal Instituut voor Sociale

Geschiedenis te Amsterdam, staat het er nog.

Zijn godsdienstige afkomst komt bij Nieuwenhuis, in zijn spreken en in zijn schrijven, telkens en telkens weer naar voren. Steeds weer citeert hij de bijbel, die hij 'in den grond der zaak (...) een revolutionair boek' noemt. 'Het primitieve christendom leert ons. dat niemand mag bevelen, omdat wij allen broeders zijn', zo schrijft hij in 'Le socialisme en danger'. Aan een protestvergadering tegen het doodvonnis van Francisco Ferrer, in 1909 te Haarlem, stelt hij voor, de koning van Spanje een telegram te zenden met de volgende woorden uit diens eigen bijbel: 'Die het zwaard nemen, zullen door het zwaard vergaan.' Deze enkele voorbeelden zouden met honderd andere kunnen worden vermeerderd. Het protestantisme, dat het menselijk, dus het individueel geweten als hoogste criterium stelt, acht hij in wezen anarchistisch. Maar Rome vertegenwoordigt het gezag. De eindstrijd zal z.i. worden gestreden tussen Rome en de anarchie.

De schrijver

Niet alleen mondeling, ook schriftelijk heeft Nieuwenhuis de propaganda voor zijn beginselen met onverflauwde ijver gediend. Veertig jaar lang redigeerde hij Recht voor Allen en De Vrije Socialist. Als predikant te Beverwijk was hij redacteur van het weekblad Kennemerland en later ook van het in Indië veel gelezen blaadje Oost en West. Op de Domela-Nieuwenhuistentoonstelling te Amsterdam in 1959/1960 waren 162 Nederlandse en 38 vertaalde boeken en brochures van zijn hand geëxposeerd, alsmede 29 door hem vertaalde of bewerkte geschriften. En deze collectie was nog verre van volledig. Hij heeft medegewerkt aan 60 tot 70 Nederlandse en buitenlandse kranten en tijdschriften. Vele van zijn boeken en brochures zijn herhaaldelijk herdrukt. 'Mijn afscheid van de kerk' beleefde een tiental drukken. Zijn boekje 'Hoe ons land geregeerd wordt, op papier en in werkelijkheid' is in meer dan 50.000 exemplaren verspreid, zijn reeds vermelde verkiezingsbrochure van 1891 had een

oplage van 100.000 bij een bevolking van 4,5 miljoen. Nooit heeft hij een secretaris gehad, maar de bibliografie van zijn geschriften en artikelen, die voor het F. Domela Nieuwenhuisfonds in bewerking is, zal belangrijk groter van omvang worden dan dit boekje over zijn leven.

Tot zijn voornaamste boeken behoren: 'Le socialisme en danger' (1894), 'Een vergeten hoofdstuk' (1898), 'De geschiedenis van het socialisme' in drie delen (1901-1902), 'Typen' (1903) en 'Van Christen tot Anarchist', waarvan een half dozijn drukken zijn verschenen.

'Le socialisme en danger', een boek van 320 pagina's, omvat een aantal verhandelingen over het gezags- en het vrije socialisme, waaronder de reeds vermelde artikelen uit La Société Nouvelle. De Zwitserse revolutionair-socialistische arts Fritz Brupbacher heeft dit boek 'eine grossartige Kritik der internationalen Sozialdemokratie vom Standpunkt des Revolutionärs' genoemd.

'Een vergeten hoofdstuk' is een supplement op het historische gedenkboek 'Een halve eeuw', dat koningin Wilhelmina bij haar troonsbestijging is aangeboden. Met dit supplement wilde Nieuwenhuis de koningin op de hoogte stellen van de werkelijke toestand waarin haar volk leefde. Daar het anoniem was uitgegeven en de koningin anoniem was aangeboden, werd het door het hof geweigerd.

In zijn predikantentijd, en ook in het begin van zijn loopbaan als socialist, heeft Nieuwenhuis werk van wetenschappelijke betekenis geleverd. Later schreef hij vrijwel uitsluitend voor de arbeiders ten dienste van de propaganda. Nieuwenhuis was een typisch 19de-eeuwse rationalist. De onderworpenheid der arbeiders, hun slaafse toestand en ook hun morele peil schreef hij toe aan hun onwetendheid. Wat het volk niet weet, dat weet nog niemand, zei men in zijn dagen. Men poogt het 'volk dom te houden of dom te laten opdat men zelf kan blijven heersen', schreef Nieuwenhuis in 1887 voor zijn arrestatie in 'Mijn afscheidsgroet aan de arbeiders'. Als het volk de oorzaken der ellende kent, be- toogde hij verder, is het met de onderdrukking gedaan.

Als predikant had Nieuwenhuis in 'Een nieuw leven van Jezus' reeds geschreven: 'Hetgeen aanspraak kan maken op de naam "resultaten der wetenschap" moet ook onder de mensen worden gebracht en niet alleen in het bezit der geleerden blijven.' En dus bracht hij de wetenschap onder de mensen, onder de arbeiders. Zijn ook in het Duits verschenen boekjes 'De bijbel' en 'Het leven van Jezus' hebben evenals 'Der Gottesbegriff' tot ondertitel: 'Een Historisch-Kritische Verhandeling ter Ontwikkeling van het Arbeidende Volk.'

Wanneer Nieuwenhuis in een vreemde taal argumenten of verhandelingen las die de propaganda konden dienen of de arbeiders de ogen konden openen, wanneer hij in een vreemde taal een levensbeschrijving van heldhaftige of edele voorgangers van het socialisme had gelezen, vertaalde hij een en ander voor de arbeiders. Als hij een voor het socialisme belangrijk werk las, dat door omvang, prijs, stijl of vele citaten in vreemde talen voor de arbeiders ontoegankelijk was, zorgde hij voor een beknopter en goedkoper bewerking. Lezen en dan schrijven ten dienste van de propaganda was zijn enige 'hobby'.

Toen Nieuwenhuis, komende van het internationaal vrijdenkerscongres in 1905, in Duitsland 17 dagen gevangen werd gehouden omdat hij nog als 'uitgewezen' werd beschouwd, schreef hij in de cel een aantal artikelen over dit congres en ook nog zijn boekje 'Het parlementarisme in zijn wezen en toepassing', dat niet minder dan 150 bladzijden beslaat.

Voor al in de latere jaren schreef hij vaak nogal slordig en meermalen maakte hij wat al te vrijmoedig gebruik van hetgeen anderen hadden geschreven zonder dit steeds zorgvuldig te vermelden. Klaarblijkelijk beschouwde hij dit niet als plagiaat, maar meende hij vrij gebruik te kunnen maken van alles wat hij wist uit publikaties van anderen. Overigens heeft hij zelf erkend, dat zijn werk wel eens het kenmerk van onvolledigheid of gehaastheid zal hebben gedragen, omdat hij 'zowat alles alleen moest doen'.

Nieuwenhuis schreef eenvoudig, legde zich daarop van begin

af aan toe, al kostte het hem aanvankelijk moeite. Hij schreef voor arbeiders en werd door arbeiders gelezen en begrepen. De burgemeester van Opsterland verklaarde in een particulier gesprek ter gelegenheid van de in Gorredijk in 1960 gehouden en in één week door 1200 personen bezochte Domela-Nieuwenhuistentoonstelling: In mijn gemeente hangt in vele oudere arbeidersgezinnen nog een groot portret van Nieuwenhuis aan de wand en wanneer zij één boek in huis hebben, is dat niet de bijbel, maar 'Van Christen tot Anarchist'.

Het einde

Op dinsdag 18 november 1919 is Ferdinand Domela Nieuwenhuis gestorven. In de Tweede Kamer werd hij herdacht door de S.D.A.P.-er J.H.A. Schaper en de vroegere anarchist en syndicalist H. Kolthek. De dag- en weekbladen wijdden uitvoerige artikelen aan zijn leven.

Het syndicalistisch Plaatselijk Arbeids-Secretariaat in de hoofdstad verzorgde zijn uitvaart. Op vrijdag 21 november werd hij opgebaard in het toenmalige vergadergebouw 'Concordia' aan het Weesperplein te Amsterdam.

Zaterdagochtend half tien wordt de stoet opgesteld. Voorop gaan drie geestverwanten met de rode vlag. Op hen volgen de vertegenwoordigers van zestig organisaties met hun vandel en dan 24 dragers van door organisaties geschonken kransen. Beurtelings dragen 28 bootwerkers de met rood dundoek en witte bloemen bedekte kist. Er volgen 40 dragers met kransen en drie landauers vol bloemstukken. Er is een krans van Nederlandse kameraden in de Verenigde Staten en een van de Communistische Internationale in Moskou. Na vijf volgrijtuigen komen de vertegenwoordigers van nog negentig organisaties. Meer dan tienduizend mannen en vrouwen, uit alle oorden des lands, sluiten zich aan; zij vormen een stoet van een uur.

Langzaam gaat de stille omgang voort, van het Weesperplein langs Sarphatistraat, Frederiksplein, Weteringschans, Leidseplein, Marnixstraat, Rozengracht, Raadhuisstraat, Nieuwe-

zijds Voorburgwal naar het Centraal Station. Drie uur duurt de tocht. Overal, en vooral op de Rozengracht, die de Jordaan doorsnijdt, staan duizenden, zwijgend, soms huilend. Hoeden en petten gaan omlaag. Politie salueert. In de Bosboom Toussaintstraat zingt een koor een Dodenzang voor de stilstaande stoet. Op de Rozengracht eveneens, dicht bij het gebouw van het Plaatselijk Arbeids-Secretariaat en de plek waar eens het socialistisch vergadergebouw Constantia heeft gestaan.

Tegen half één vullen duizenden en duizenden het gehele Stationsplein, boven hun hoofden een zee van rode vaandels. Koren brengen een lijkzang ten gehore.

Om één uur vertrekt de extra trein met de velen die hem naar het crematorium willen vergezellen, dat te klein is om allen te bevatten.

Meer dan van een politiek leider is het laatste gedeelte der uitvaart een plechtigheid ter ere van een geestelijk leidsman. Het orgel speelt de 'Sonate Pathétique' van Beethoven. De schoenmaker-zanger Gerard Leenders zingt het 'Agnus Dei'. N.J.C. Schermerhorn declameert een fragment uit 'De Opstandelingen' van Henriëtte Roland Holst. De altzangeres Bertha van Ancum zingt 'Der Tod und das Mädchen' van Schubert. Dan speelt het orgel 'Weihnacht' van Ebergard Wenzel en het Pelgrimskoor uit Wagners 'Tannhäuser'...

Geëerbiedigd wordt de door de ontslapene aan het slot van zijn gedenkschriften tot uitdrukking gebrachte wens: '... op uitdrukkelijk verlangen van de overledene werd er geen woord gesproken, want hij wenste niet dat voor de zoveelste maal bewaarheid zou worden het woord: hier liggen de doden en hier liegen de levenden'.

Terugblik

In zijn memoires heeft Christiaan Cornelissen de niet on aardige opmerking gemaakt, dat Troelstra's 'oude dag' even bedroevend moet zijn geweest als die van zijn tegenstander

Domela Nieuwenhuis: Troelstra was aan het einde van zijn leven geïsoleerd, van Domela's volgelingen hadden velen zich uit de beweging teruggetrokken of zij waren lid geworden van een politieke partij. En wat uit het revolutionaire en idealistische socialisme der 'oude beweging' is voortgekomen, heeft ongetwijfeld zowel de een als de ander teleurgesteld.

Na de eerste wereldoorlog beseftte ook de leider van de S.D.A.P., 'dat de burgerlijke parlementaire staat, in werkelijkheid een werktuig in de hand van het grootkapitaal, met de parlementaire actie alleen niet te bestrijden en te bedwingen is', zodat hij tegenover de macht van het geconcentreerde bankkapitaal en de trusts het wapen van de directe actie der arbeiders wilde stellen. Zijn toenmalige denkbeelden werden door velen van zijn partijgenoten als 'semi-anarchistisch' beschouwd. Van directe actie wilden zij niet veel weten en ten slotte hebben zij zowel de klassenstrijd als de strijd tegen het militarisme opgegeven, terwijl de 'opheffing van de privaateigendom' zelfs als 'uithangbord' geen dienst meer doet.

Nieuwenhuis zou zich hebben kunnen troosten met de gedachte dat hij deze gang van zaken heeft voorzien en bestreden. Troelstra zou moeten erkennen dat zijn partijpolitiek tot een door hem noch gewenste, noch verwachte uitkomst heeft geleid, waarvoor zijn grote tegenstander had gewaarschuwd.

Ook Nieuwenhuis heeft van zijn idealen en beginselen lang niet alles verwezenlijkt gezien. Hij constateert echter in zijn gedenkschriften, dat er sedert de jaren 70 tot 80 een geheel andere, een nieuwe wereld is gekomen: toen was de arbeidersklasse *niets*, nu is zij zo niet *alles*, dan toch 'een machtige factor geworden waarmede men rekening moet houden, of men wil of niet'. Veel van hetgeen waarvoor Nieuwenhuis zo niet als allereerste, dan toch als een van de eersten is opgekomen, is werkelijkheid geworden.

In hoeverre dit aan het parlementarisme is te danken, of wel

het resultaat is van vrees voor directe actie en revolutionair optreden der arbeiders, dan wel moet worden toegeschreven aan de ontwikkeling der techniek en de behoefte der moderne industrie aan een koopkrachtige binnenlandse markt, is een nog open vraag. De beantwoording van die vraag zou een grondig onderzoek vereisen en gaat het kader van dit boekje te buiten. Hier zij slechts aangestipt, dat het na de eerste wereldoorlog onverwijd invoeren van de 8-urendag en van het vrouwenkiesrecht minder aan de parlementaire actie dan aan de Europese revolutie in de jaren 1917-1918 te danken is. Een revolutionaire beweging kan uiteraard alleen datgene verwezenlijken wat in een volk geestelijk tot rijpheid is gekomen. Wat het vrouwenkiesrecht en de 8-urendag betreft, heeft ook de hiervoor door de S.D.A.P. en het N.V.V. gevoerde propaganda aan het tot stand komen van deze rijpheid ongetwijfeld krachtig meegewerkt. Maar voor het verwezenlijken van belangrijke hervormingen kan, om de weerstand der heersende machten te breken, de revolutionaire stoot niet worden gemist. Reeds in 1889 had Nieuwenhuis als zijn mening te kennen gegeven dat de bourgeoisie de acht-urendag zou geven indien dit het enige middel was om zich staande te houden. In 1918 werden die woorden bewaarheid. Een in 1911 door de sociaal-democratische Kamerfractie ingediend wetsvoorstel tot invoering van de *tienurige* arbeidsdag had het zelfs niet tot openbare behandeling kunnen brengen. Anders werd het toen Troelstra, geïnspireerd door de revolutie elders, in november 1918 in de Kamer verklaarde, dat de georganiseerde sociaal-democratie 'ook revolutionair zou kunnen zijn'. Doordat de meerderheid der leiders van de S.D.A.P. hem niet volgde, werd het 'de vergissing' van Troelstra, maar niet ten onrechte schreef zijn geestverwant Sam de Wolff in 'En toch...!': 'Troelstra's zo gesmade vergissing was vruchtdragender voor de Nederlandse arbeidersklasse dan het dikwijls zo "taktisch optreden" van de Nederlandse leiders.' De door Domela Nieuwenhuis en zijn geestverwanten gevoerde propaganda voor het zelfdoen der arbeiders is zeker

niet zonder betekenis geweest. De staking tegen de vervolging der Joden in 1941 is uitgegaan van de Amsterdamse arbeiderskringen die het sterkst onder de invloed van Nieuwenhuis' propaganda hadden gestaan. Evenzeer schrijft prof. P.J. Bouman, in zijn boek over de april- en meistakingen in 1943, het bijzonder krachtig verzet in St. Jacobiparochie toe aan de grote invloed die Nieuwenhuis speciaal in die plaats heeft gehad. Inderdaad heeft Nieuwenhuis, ook als anarchist, op de Nederlandse arbeiders grote en diepe invloed uitgeoefend.

Opvallend is de consequent volgehouden lijn die door het gehele leven van Nieuwenhuis gaat en het zozeer kenmerkt. Er is een evolutie in zijn denkbeelden, maar au fond is hij dezelfde gebleven. Van sociaal-democraat is hij anarchist geworden, maar het verschil tussen deze sociaal-democraat en de latere anarchist verzinkt in het niet, vergeleken met de afgrond die er gaapt tussen de opvattingen van de sociaal-democraten der 'oude beweging' en die van de latere S.D.A.P.

In feite is Nieuwenhuis trouw gebleven aan de idealen van het oude christendom, dat rangen noch standen kende, maar alleen broeders, die leefden in gemeenschap van goederen. Dat ideaal heeft hij nagestreefd als predikant, als vrijdenker, als socialist, als anarchist. Veel van wat hij als christen had gezegd, kon hij als vrijdenker en anarchist nog onderschrijven. In het antwoord op zijn beroep in 1875 had hij verklaard, de 'godsdienst van waarheid en liefde op de grondslag der vrijheid' te zullen dienen, 'voor mij zelve verlangende de vrijheid des gewetens, die het grote beginsel uitmaakt van elke waarlijk protestantse kerk'. In zijn overgangstijd van de Socialistenbond naar het anarchisme schrijft hij: 'Het christendom bracht een evangelie voor de armen, de onderdrukten, de ontferden. Onder de eerste christenen waren geen geleerden, noch machthebbers, noch rijken, maar alleen arbeiders, vissers en bedelaars. (...) Zij predikten hun leer zonder ervan te profiteren.' Nieuwenhuis vergelijkt

hen met de oude socialisten, die ook arme drommels waren.

Opmerkelijk is de eenheid en de consequentie in zijn sociaal-anarchistische levens- en wereldbeschouwing. Als socialist bestreed hij het militarisme, omdat hij het als de steunpilaar van de klassevijand beschouwde. Als anarchist was hij er tegen, omdat het een aantasting is van de menselijke persoonlijkheid. Als vrijdenker verwierp hij het, omdat de vrije gedachte strijdt met de argumenten der rede en het militarisme met de wapenen van brutaal geweld. Als atheïst was hij anarchist, omdat met God de bron en de grondslag van het gezag waren vervallen. Als anarchist was hij atheïst, omdat hij iemand die God als zijn meester erkent, niet waarlijk vrij kon achten. Als socialist was hij anarchist, omdat socialisme voor hem niet alleen brood, doch allereerst vrijheid betekende. Als anarchist was hij socialist, omdat vrijheid voor allen uitgesloten is, zolang een minderheid over de produktiemiddelen beschikt. Als antimilitarist was hij socialist, omdat alleen een op sociale gerechtigheid gebaseerde samenleving het militarisme kan ontberen.

Deze eenheid was een gevolg van zijn karakter. Hij was een man uit één stuk, een man van beginsel, gedreven door één motief: de hartstocht voor waarheid. Als rationalist trok hij uit elk inzicht de volle consequentie. En met zijn individualistische opvatting inzake organisatie, met zijn opvatting dat wat niet bij elkander behoort, maar uiteen moet gaan, kón hij dit doen. Anders dan een partijleider als Troelstra, behoefde hij niet bedacht te zijn op het bewaren van de eenheid in de partij, behoefde hij niet te zoeken naar een tussenweg, naar een grondslag waarop links en rechts elkander zouden kunnen vinden. Nieuwenhuis kon uitsluitend rekening houden met eigen inzicht, overtuiging en geweten en dat deed hij dan ook. Hij kon afzien van elk compromis, hij kon consequent zijn, daar hij zich om organisatie niet bekommerde en geen bezwaar had alleen te staan.

Zijn meest opvallende karaktereigenschap was zijn onbeperkte zelfbeheersing. Toegejuicht door een grote tot tranen toe bewogen vergadering, bedreigd door een menigte die hem naar het leven staat, plotseling ontslagen uit benauwendende gevangenschap, sprekend op een congres, vertoevende in huiselijke kring, Nieuwenhuis was steeds dezelfde, aan niets kon men ooit zien wat er in hem omging.

Zijn uiterlijke onbewogenheid is door sommigen voor ongevoeligheid versleten. Ten onrechte. Innerlijk was Nieuwenhuis een uiterst bewogen mens en, evenals al zijn gevoelens, was zijn bewogenheid allerminst van voorbijgaande aard. Elke emotie, elke smart, elke belediging wordt door hem na tientallen jaren nog met dezelfde heftigheid ervaren. Iedere elfde november, de dag waarop in 1887 de hem persoonlijk onbekende vier anarchisten in Chicago zijn opgehangen, is voor Nieuwenhuis een dag van intense smart. Op die dag ontvlucht hij zijn studeerkamer, omdat hij niet kan werken. Op een propagandatournee schrijft hij in Delfzijl op 11 november 1909 - 22 jaar na hun dood - aan zijn vrouw:

'Het is half acht. Ik hoor het nekbeen breken als het valluik wordt weggenomen en ik zie ze alle vier bengelen aan de galg. En het is me te moede alsof ik razend word, als ik denk dat men zo'n moord heeft toegelaten. Het kookt en bruist en trilt in mij en men zou wel, ja wat zou men wel? Met onmacht is men geslagen en dus men moet wel alles verkroppen en men zou uit kunnen barsten in gehuil, om althans lucht te verschaffen aan zijn overkropt gemoed. Maar ook dat geeft niets. Noch wenen, noch zuchten, noch vloeken, neen niets van dat alles, maar doen, maar handelen, maar propaganda maken, rusteloos, overal, telkenmale opnieuw, dat is de enige wijze waarop men rust krijgt voor zichzelf.'

Voeg bij dit diepe en constante gevoelsleven zijn ongeëvenaarde activiteit, het enige middel om zijn gevoelens af te reageren, en Nieuwenhuis staat voor ons als een geprononceerd voorbeeld van het karaktertype dat prof. Heymans de 'gepassioneerde' heeft genoemd. Volkomen beantwoordt hij aan de beschrijving die psychologen van dit karaktertype hebben gegeven: de gepassioneerde kenmerkt zich door

sterke en duurzame emoties; verandering van inzicht ontstaat langzaam, het heeft een harde strijd te voeren met vroegere denkbeelden; de emoties ontladen zich niet in beven of ge-laatskleur, maar hoofdzakelijk in handelingen; de gepassio-nerde is man van beginsel en in zijn beginsel consequent, hij handelt in overeenstemming met zijn beginsel, is regel-matig werkzaam, gesloten van karakter, wantrouwend, strijdlustig, consciëntieus, eerlijk, doorzettend, zelfstandig; hij laat zich noch door personen, noch door omstandigheden van zijn stuk brengen; hij is een man met een roeping of levenstaak, staande in dienst van de idee, waaraan hij alles ondergeschikt maakt. Het is Nieuwenhuis ten voeten uit getekend.

Aan de idee heeft hij zijn leven volkomen ondergeschikt gemaakt, voor de idee zou hij het ook blijmoedig hebben gegeven. In het oude Rusland, zegt Brupbacher, zou hij op het schavot zijn gestorven. In 'Mijn afscheidsgroet aan de arbeiders' verklaarde Nieuwenhuis dat hij zijn leven, zo het vereist werd voor het bevrijden van alle verdrukten, met blijmoedigheid zou geven. Toen de Spaanse anarchist Fran-cisco Ferrer in 1909 werd gefusilleerd, beklagde Nieuwen-huis hem niet, maar zou hij 'veeleer geneigd zijn hem te benijden, omdat hem de hoge eer is waardig gekeurd als martelaar voor de vrije gedachte te mogen sterven'. In een kleine brochure 'Fernandos Rebellos' schreef A.M. Reens over Nieuwenhuis, die hij zeer goed heeft gekend, dat in de eerste oorlogsdagen van 1914 'zijn ziel hunkerde naar het moment waarop hij door de militaire autoriteiten tegen de muur geplaatst zou worden' om met het offer van zijn leven het bewijs te leveren, 'dat (...) ons kleine landje althans een man rijk is, die de "Massa" wilde voorgaan in de oorlog tegen de oorlog'.

Het is om zijn volkomen onbaatzuchtige en rotsvaste karak-ter in de eerste plaats, dat mannen als Samuel van Houten, Herman Teirlinck, Lode Baekelmans, Frederik van Eeden, Jan Toorop, Emile Verhaeren en de schrijfster Anna de

Savornin Lohman hem hebben gehuldigd.

Het is om zijn onwankelbaar karakter dat zo vele arbeiders in hem hun vertrouwen hebben gesteld, dat door deze man niet *kon* worden beschaamd. Zij hebben hem diep vereerd, zij zouden voor hem door het vuur zijn gegaan.

Een 'vergeten man' - zoals hij meermalen is genoemd - was Nieuwenhuis niet. Dit is gebleken bij de geweldige ovatie die hem in de revolutiedagen van 1918 bij zijn optreden in de Beurs voor de Diamanthatel te Amsterdam werd gebracht, zoals het duidelijker nog is gebleken bij zijn dood, een jaar later.

Vele van de denkbeelden die hij met ver vooruitziende blik meer dan een halve eeuw geleden heeft uitgesproken, zijn later actueel geworden; andere zullen het nog worden.

Ferdinand Domela Nieuwenhuis leeft voort als een van de grootste figuren die Nederland heeft voortgebracht.

In dit werkje genoemde en enkele andere belangrijke geschriften van F. Domela Nieuwenhuis

De vredebond, Amsterdam 1871.

De wereld op haar malst, overdruk uit Onze Tijd, 1874.

Halven en heelen, overdruk uit Bibliotheek van moderne theologie en letterkunde, 1875.

Een nieuw leven van Jezus, Leiden 1876.

Nog godsdienst? Reeds godsdienst? Op 25 november 1877 gehouden toespraak, 's-Gravenhage 1878.

Algemeen stemrecht, Haarlem 1879.

Mijn afscheid van de kerk, Haarlem 1879.

Algemeen stemrecht in beginsel en toepassing, 's-Gravenhage 1880.

De Fransche burgeroorlog van het jaar 1871, Haarlem 1881.

Het kommunisme en de officiële wetenschap, Den Haag 1883.

Hoe ons land geregeerd wordt op papier en in de werkelijkheid, 's-Gravenhage 1885.

De normale arbeidsdag, 's-Gravenhage 1887.

Mijn afscheidsgroet aan de arbeiders, 's-Gravenhage 1887.

Vier jaren klasse-regeering of wat men met algemeen kiesrecht had kunnen gedaan krijgen, z.p. en z.j. (1890 of 1891).

De Bijbel, Amsterdam 1893.

Wat beteekent de militaire dienstweigering? Rede in 1893 gehouden voor de Soc.-Dem. Militairenbond, nieuwe uitgave, Leeuwarden 1918.

Het leven van Jezus, Amsterdam 1894.

Der Gottesbegriff, Bielefeld 1895.

Le socialisme en danger, troisième édition, Paris 1897.

Autoritair en libertair socialisme, Amsterdam 1897,

Een vergeten hoofdstuk. Blanke slaven, Amsterdam 1898.

Vredes-stemmen, Amsterdam 1899.

Oorlog aan den oorlog, rapport opgemaakt voor het verboden anarchistencongres te Parijs in 1900. Amsterdam 1901.

De geschiedenis van het socialisme I - III, Amsterdam 1901 en 1902.

Typen. Karakterstudies, Amsterdam 1903.

Een vijf-en-twintigjarige veldtocht tegen het kapitalisme (bloemlezing uit 25 jaargangen *Recht voor Allen en De Vrije Socialist*) Amsterdam 1904.

Het parlementarisme in zijn wezen en toepassing, Amsterdam z.j. (1905?).

Robert Owen als kinder- en menschenvriend, Amsterdam 1908.

Ferrer, Amsterdam 1909.

Van Christen tot Anarchist, Gedenkschriften, Amsterdam 1910.

De Kommune van Parijs, Amsterdam z.j. (1910?).

Le côté économique du végétarisme, voordracht in augustus 1913 gehouden voor het vierde congres van de Union Internationale Végétarienne te Scheveningen, Comptes-rendus, 's-Gravenhage 1913.

Handboek van den vrijdenker, Rotterdam 1922.

Overige in dit werkje genoemde literatuur

Michel Bakoenine: God en de Staat, Amsterdam 1888.

J. L. Bleeker: Ter nagedachtenis van Dr. F. J. Domela Nieuwenhuis, 1869.

P. J. Bouman: De April-Mei-Stakingen van 1943, Amsterdam 1950.

Fritz Brupbacher: 60 Jahre Ketzer, Zürich 1935.

B. Bymholt: Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland, Amsterdam 1894.

Christiaan Cornelissen: Strijd, lief en leed in de oude Socialistische beweging en de vakorganisatie. Persoonlijke herinneringen. Manuscript.

J. J. Cremer: Fabriekskinderen, Arnhem 1863.

H. Gorter: Het imperialisme, de wereldoorlog en de sociaaldemocratie, Amsterdam z.j.

Albert de Jong: De stakingen van 1903, Den Haag 1953.

Peter Kropotkine: De verovering van het brood, Nijmegen 1894.

Aan de Jongelieden, Amsterdam z.j.

Wilhelm Liebknecht: Ueber die politische Stellung der

Sozialdemokratie, insbesondere mit Bezug auf den Reichstag, Leipzig 1874.

A. M. Reens: Fernandes Rebellos, Amsterdam z.j.

J. H. Schaper: Een halve eeuw van strijd I en II, Groningen 1933, 1935.

Adam Smith: An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations, London 1870.

P. J. Troelstra: Gedenkschriften: Wording, Groei, Branding, Storm, Amsterdam 1927-1931.

Het Kiesrecht en de Sociaal-demokratie, Amsterdam 1894.

W. H. Vliegen: De dageraad der volksbevrijding, I en II, Amsterdam 1905.

Die onze kracht ontwakten deed, I en II, 2e druk, Amsterdam z.j. (c. 1924).

Dr. D. J. Wansink: Het socialisme op de tweesprong. De geboorte van de S.D.A.P., Haarlem 1939.

Sam de Wolff: En toch . . . !, Amsterdam 1951.

Voor het land van belofte, Bussum z.j. (c. 1954).

Gedenkboek opgedragen aan F. Domela Nieuwenhuis als herinnering aan de oprichting van Recht voor Allen, Amsterdam 1904.

Gedenkboek ter gelegenheid van den 70sten verjaardag van F. Domela Nieuwenhuis, Amsterdam 1916.

Handelingen Tweede Kamer der Staten-Generaal, mei 1888-september 1891.

Jaarboekje van de Nederlandsche Vredesbond, 1878.

Na tien jaar, gedenkschrift bij het tienjarig bestaan van de S.D.A.P., Amsterdam 1904.

Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan der S.D.A.P., Amsterdam 1919.

De Werkmansbode, Recht voor Allen, De Vrije Socialist, De Nieuwe Tijd (1892, 1893), De Baanbreker, De Wachter, De Volkstribuun, De Sociaal-Demokraat.

INHOUD

Inleiding	5
Afkomst	6
De predikant	7
De socialist	9
Toestand en mentaliteit der arbeiders	10
Het oude socialisme	13
De voortrekker	14
De oude socialistische beweging	16
In de gevangenis	18
In vrijheid	22
In de Kamer	25
De Sociaal-Democratische Bond	31
Onenigheid	35
Scheuring - de S.D.A.P.	42
De reactie van Domela Nieuwenhuis	46
Einde van de S.D.B.	49
De anarchist	51
De antimilitarist	63
De vrijdenker	68
De schrijver	71
Het einde	74
Terugblik	75
Geschriften van Domela Nieuwenhuis	83
Overige literatuur	84

